

משרד החינוך
המזכירות הפדגוגית
מורשת קהילות ישראל
הפיקוח על הוראת ההיסטוריה
בחינוך הממלכתי

מכון בן-צבי
לחקר קהילות ישראל במזרח

עצמאות וגורל

ההשפעות של תוצאות מלחמת העצמאות
והקמת מדינת ישראל ושל תהליך הקמתן
של מדינות עצמאיות ריבוניות בארצות אגן
הים התיכון על גורל היהודים בארצות אלו

ד"ר חיים סעדון

התשע"א

© - כל הזכויות שמורות למכון בן-צבי ולמשרד החינוך. אין להעתיק, לצלם או לצטט מחומר זה ללא אישור בכתב.

החומר שלהלן מבוסס על פרסומים שונים מפרי עטו של ד"ר חיים סעדון, שעסקו בהיבטים שונים של הנושא. חומרים אלה מוצגים כאן בהתאם להנחיות משרד החינוך כדי להקל על הקורא להתמודד עם הנושא.

תוכן העניינים

5	הקדמה
---	-------

6	הצגת הנושא
---	------------

6	א. הקדמה
7	ב. תהליכי היסוד
7	ג. הכרונולוגיה
8	ד. הגורמים לשוני בתהליכים ובמצב היהודים בכל מדינה
8	ה. נתוני היסוד

השפעת מלחמת העולם השנייה (1943-1948),

10	"השנים המעצבות"
----	-----------------

10	א. הקדמה
10	ב. השפעות מלחמת העולם השנייה

תהליך הדח-קולוניזציה והקמתן של מדינות עצמאיות וריבוניות

13	באגן הים התיכון (1943-1967)
----	-----------------------------

13	א. הקדמה
	ב. גורמי הדח-קולוניזציה בתקופה שלאחר מלחמת העולם
14	השנייה
15	ג. דפוסי המאבק הקולוניאלי
15	ד. ארצות שהיו תחת שליטה בריטית
	ה. ארצות שהיו תחת שליטה צרפתית – הדח קולוניזציה
16	של צפון אפריקה
19	ו. כינון העצמאות וגיבוש מערכות החיים הפנימיות
19	ז. השפעת תהליך הדח-קולוניזציה על היהודים

השפעת הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות

22	על העולם הערבי
----	----------------

22	א. הקדמה
23	ב. הליגה הערבית
25	ג. תוצאות מלחמת העצמאות מנקודת הראות הערבית
27	ד. הכישלון הערבי במלחמה

28 ה. בעיית הפליטים

ו. המזרח התיכון בשנות החמישים והשישים :

28 מגמות אחדות ופירוד

השפעת הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות

33 **על מצב היהודים בארצות האסלאם**

33 א. הקדמה

33 ב. פגיעות ביהודים בארצות האסלאם – מצרים ולוב

46 ג. עליית חיסול גלויות

49 ד. העלייה המבוקרת

52 ה. העלייה החשאית

52 **סיכומה של תקופה**

54 **ביבליוגרפיה**

הקדמה

- א. **נושא 2** בתכנית הלימוד, **בונים את מדינת ישראל במזרח התיכון**, קושר בין תהליכי יסוד שעברו על ארצות המזרח התיכון לבין מצבו של היישוב ומצבה של מדינת ישראל. המסגרת הכרונולוגית של התקופה היא רחבה למדי. ראשיתה – בסיום מלחמת העולם השנייה. אחריתה – במלחמת יום הכיפורים (1973) והיא אף נוגעת בהסכם השלום עם מצרים בשנת 1979. בארצות האסלאם התאפיין פרק זמן זה בתהליך הגירה הולך וגדל של יהודים שבסיומו כמעט ולא נותרו יהודים במרבית ארצות האסלאם.
- ב. **נושא 2 סעיף ה** בתכנית הלימודים, שהוא הנושא של חוברת זו, הוא: "ההשפעות של תוצאות מלחמת העצמאות והקמת מדינת ישראל ושל תהליך הקמתן של מדינות עצמאיות ריבוניות בארצות אגן הים התיכון על גורל היהודים בארצות אלה (הסבר התהליך הכללי ודוגמאות ממדינות שונות)". המאפיין המרכזי של התקופה הוא האצה משמעותית של תהליכים שעוצבו בסיומה של מלחמת העולם השנייה והביאו לסיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם.
- ג. מטרת החוברת המצורפת כאן היא להציג תובנות על תהליכי היסוד של הנושא; להבהיר להרחיב ולהציג דוגמאות שיקנו כלים להתמודד עם הנושא.
- ד. בסוף החוברת מובאת ביבליוגרפיה.

הצגת הנושא

א הקדמה

כבר במהלך מלחמת העצמאות היה ברור לקברניטי המדינה שבדרך כי המלחמה נגד מדינות ערב מסכנת את היהודים בארצות אלו. החשש היה שהיהודים יהיו בני ערובה וכי הם עלולים להיפגע ממהלכי המלחמה. לצורך הטיפול ביהודים בארצות אלו הוחלט בסוכנות היהודית על הקמת מחלקה חדשה – "המחלקה ליהודי המזרח התיכון". אחת הפעולות הראשונות של המחלקה, שבראשה עמד יעקב זרובבל, הייתה לכנס כינוס של נציגי יהודים מארצות אלה כדי לדון בדרכי הפעולה של המחלקה. ב-18 בנובמבר 1948, חצי שנה לאחר הקמת המדינה, נעל הכינוס הראשון של המחלקה. בדברי הפתיחה אמר יו"ר המחלקה יעקב זרובבל:

יהדות המזרח מרוכזת בארצות שיצאו בהתקפה עלינו. כל צעד לקראת נצחוננו עשוי להחמיר את מצב היהודים בהן. אנו זקוקים לתוספת כוחות תמידית. אנשים נחוצים לנו [...] כמליון יהודים עצורים בארצות אלו. הם זקוקים לעזרה, ואין עזרה אלא הצלה, שפירושה עלייה לארץ ישראל מיד. לכן ראתה ההסתדרות הציונית הכרח להעלות את פרשת יהדות המזרח התיכון בראש דאגתה, ומתוך חרדה למצבה לארגן פעולות הצלה דחופה במימדים גדולים ככל האפשר.

כינוס נציגי היהודים יוצאי ארצות המזרח התיכון בירושלים, 18 בנובמבר 1948, המחלקה ליהודי המזרח התיכון, ירושלים, 1948, עמ' 3.

הכינוס שיקף את הכוונה של מדינת ישראל להיערך מיידית לטיפול ביהדות המזרח. הוא ייצג את ה"ידע" שהיה למעצבי המדיניות על יהדות המזרח. ולראשונה היו שותפים בו יוצאי ארצות המזרח. ההנחה הייתה כי הם יודעים מה מתרחש בארצות אלה ומהן הדרכים המתאימות להתמודדות עם האתגר החשוב שמדינת ישראל ניצבה בפניו.

אף שהכינוס היה חשוב מאוד והעביר את מוקד הדיון אל מדינת ישראל הרי שהתהליכים המשמעותיים התרחשו בארצות המזרח קודם לכינוס זה. מסיבה זו פתחנו את הדיון באירועי מלחמת העולם השנייה בארצות האסלאם ובהשפעתם על היהודים ויצרנו רצף כרונולוגי המשלב בין התהליכים שעברו על היהודים בארצות האסלאם לבין התהליכים שעברה מדינת ישראל.

המחקר בנושא זה נמצא עדיין בראשיתו. אין כיום מחקר אחד שמציג מבט-על השוואתי ואנליטי על התקופה. במובן זה הדברים המוצגים בחוברת זו הם בבחינת חידוש.

במבוא נציג את קווי המתאר של הנושא, בבחינת ראשי פרקים, ובהמשך נרחיב, נציג מקורות ונעלה שאלות לדיון.

ב. תהליכי היסוד

שלושה תהליכי יסוד מעצבים את התקופה והם קשורים האחד בשני, מושפעים ומשלימים זה את זה. ההנחה היא שמלחמת העצמאות, הקמת מדינת ישראל והקמת מדינות עצמאיות ריבוניות במזרח התיכון האיצו תהליכים ומגמות יסוד שהחלו כבר בתום מלחמת העולם השנייה. התהליכים הם:

- (1) השלמת תהליך עצמאותן של מדינות ערב והתגבשות המערך המדיני של המזרח התיכון וצפון אפריקה.
- (2) התחסלותן של קהילות היהודיות בארצות המזרח.
- (3) מעורבות הולכת וגדלה של מדינת ישראל ושל ארגונים יהודים בינלאומיים בתהליך העלייה וההגירה של קהילות היהודים בארצות האסלאם.

ג. הכרונולוגיה

מלחמת העולם השנייה הסתיימה בארצות האסלאם במאי 1943 כאשר שוחררה תוניסיה מהכוחות הגרמניים שכבשו אותה בנובמבר 1942. בארצות אחרות הסתיימה המלחמה קודם לכן. כך למשל, בעיראק ניתן להתחיל את התקופה כבר ביוני 1941 כשנכבשה מחדש על ידי הבריטים. דומה כי התאריך של סיום הלחימה בארצות האסלאם בתקופת מלחמת העולם השנייה הוא סמלי יותר. מוצע לסיים את הדיון בשנת 1967 שכן בעקבות מלחמת ששת הימים התמעטה האוכלוסייה עד למאוד והסתיים הקיום היהודי בחלק גדול מארצות האסלאם. בשנת 1967 קיבלה עדן, שהייתה מאז 1835 מושבה בריטית, את עצמאותה ובכך הושלם המערך המדיני של ארצות האסלאם שזכו בעצמאות.

את תקופת השנים 1943-1962 נחלק לשלוש תקופות משנה:

- (1) 1943-1948 – "השנים המעצבות". שנים אלו הכשירו את הקרקע לתהליכים שיעצבו את התקופה שבה אנו דנים.

(2) 1948-1949 – שנות המלחמה והקמת המדינה. קביעת דפוסי הפעולה בארצות האסלאם.

(3) 1949-1967 – התגבשות מערך המדינות הערביות וסיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם.

ד. הגורמים לשוני בתהליכים ובמצב היהודים בכל מדינה

(1) קרבתה של המדינה למוקד הסכסוך הערבי-ישראלי ומידת המעורבות שלה בסכסוך.

(2) אופי המשטרים או תהליכי השינוי שעברו משטרים אלה.

(3) גודלה של הקהילה היהודית ואופייה.

(4) תרומת היהודים לכלכלת המדינה.

(5) אפשרויות ההגירה/עלייה.

ה. נתוני היסוד

הנתונים שלהלן מציגים את גודל האוכלוסייה היהודית בארצות האסלאם בחתך של ארצות ושנים ומלמדים יותר מכל על תהליך סיום הקיום היהודי בארצות אלה. הנתונים אינם מתייחסים ליעדי ההגירה של היהודים.

האוכלוסייה היהודית בארצות האסלאם בשנים 1948-1969*

שנת 1969	שנת 1966	שנת 1948	ארץ
50,000	70,000	260,000	מרוקו
1,500	3,000	135,000	אלג'יריה
10,000	23,000	90,000	תוניסיה
100	6,000	40,000	לוב
1,000	25,000	75,000	מצרים
2,500	6,000	125,000	עיראק
	2,000	45,000	תימן
4,000	4,000	27,000	סוריה
80,000	80,000	80,000	איראן
1,000	6,000		לבנון
	400	8,700	עדן
250	300	28,000	הודו ופקיסטאן
800	800	5,000	אפגניסטן
39,000	40,000	80,000	תורכיה
		95,000	ברית המועצות
190150	266500	1,093,700	סך הכל

הנתונים לשנים 1966 ו-1969 מבוססים על השנתון היהודי האמריקאי המוסר בדרך כלל נתונים דמוגרפיים רציפים ואמינים למדי. הנתונים לשנת 1948 נאספו ממקורות שונים ומחייבים התייחסות זהירה. לעניות דעתנו הם אינם מדויקים מספיק. בארצות שבהם היו מפקדים רשמיים, כמו בצפון אפריקה, יש להתייחס לנתונים כאמינים למדי. הנתונים המתייחסים לסוריה בשנת 1948 כוללים גם את לבנון. הנתונים המספריים על היהודים בברית המועצות מתייחסים רק לעדות המזרח שחיו בעיקר ברפובליקות המוסלמיות.

השפעת מלחמת העולם השנייה (1943-1948), "השנים

"המעצבות"

א. הקדמה

מלחמת העולם השנייה הייתה נקודת מפנה בהתפתחות היחסים הבינלאומיים, במגמות שהתפתחו באירופה ובארצות האסלאם. כמו כן הייתה למלחמה השפעה דרמטית ומעצבת על העם היהודי. השמדת ששת המיליונים הייתה אירוע מכונן בתולדות העם היהודי במאה העשרים ויש שקשרו בין אירוע זה לבין האצת התהליכים להקמת מדינת ישראל. הקמת מדינת ישראל לוותה במלחמה קשה עם מדינות ערב. הייתה זו מלחמתו של העולם הערבי נגד הציונות בפרט ונגד העם היהודי בכלל. אף שהקהילות היהודיות בארצות האסלאם סבלו יחסית פחות מן הקהילות היהודיות באירופה בכל זאת סימנה המלחמה את ראשית הקץ של הקיום היהודי בארצות אלו. לכן כונו שנים אלה "השנים המעצבות", אך ניתן גם לכנותן "שנות ההגשמה" בשל העובדה שזו הייתה תחילתה של עליית יהודי ארצות המזרח שהביאה לסיום הנוכחות היהודית.

ב. השפעות מלחמת העולם השנייה

מלחמת העולם השנייה הסתיימה במאי 1945 בתקווה גדולה לעולם טוב יותר שיידע להתגבר על הסכסוכים והמחלוקות שהובילו לפרוץ המלחמה. אחד הביטויים לתקווה זו היה הקמת ארגון **האומות המאוחדות**. הרעיון להקמת הארגון עלה במהלך המלחמה והוא הגיע לידי ביצוע מיד עם סיומה. בין יתר הנושאים שהוסכם עליהם עם הקמת הארגון הייתה ההסכמה שיש לסיים את המשטר הקולוניאלי בעולם. זה היה, בין היתר, הרקע להחלטת בריטניה לפנות את הודו באוגוסט 1947, את לוב, שאותה כבשה במהלך מלחמת העולם השנייה, ואת ארץ ישראל שבה שלטה מאז 1917. איטליה נדרשה לפנות את השטחים שבשליטתה. כך גם צרפת, שנדרשה לפנות בעיקר את השטחים ששלטה עליהם בצפון אפריקה. אך צרפת שיצאה מן המלחמה מובסת ומושפלת לא מיהרה להודיע על סיום הקולוניאליזם שכן ויתור על הנכסים הקולוניאליים שהיו בשליטתה היה מחליש אותה מאוד. למרות מדיניותה של צרפת היה תהליך הדה-קולוניזציה לאחר מלחמת העולם השנייה לעובדה קיימת ונוותר רק שאלת העיתוי.

במקביל לתהליך הדה-קולוניזציה הוכרז על מתן עצמאות למדינות שלא היו עצמאיות ואלו היו בעיקר בארצות המזרח ובאפריקה. דרישה זו לזכות להגדרה עצמית ולעצמאות מדינית העצימה את התביעות הלאומיות לעצמאות בכל מדינה ומדינה שכן היא נתנה להן את הגיבוי המוסרי והבינלאומי לדרישותיהן.

ולבסוף, המלחמה יצרה עימות חדש בין מזרח לבין מערב, עימות שהחל כבר במהלך המלחמה אך העמיק לאחריה עם הקמת מסך הברזל (1946). ארצות הברית הגיעה למעמד של מעצמה עולמית והשפעתה בארצות האסלאם הלכה וגברה על חשבון צרפת, בריטניה ואיטליה.

מנקודת המבט של ארצות המזרח הייתה המלחמה הזדמנות להשגת עצמאות למדינות שטרם זכו בה: סוריה, עדן, מדינות צפון אפריקה. כחלק מן המאבק שניהל העולם הערבי הוקמה במרץ 1945 הליגה הערבית שפועלת עד עצם היום הזה. הליגה הערבית, שבה היו חברות רק המדינות העצמאיות, תאמה את הפעילות הכלל ערבית בעיקר בכל מה שקשור לעמדת מדינות ערב כלפי הציונות, כלפי מדינת ישראל וכלפי העם היהודי. יחד עם זאת העולם הערבי לא הפגין אחדות מלאה לאורך כל השנים. מגמות אחדות ופיצול ליוו את היחסים הבין מדינתיים לאורך כל השנים ואלה התגברו לאחר מלחמת העולם השנייה. מגמות אלה יאפיינו את כל תקופת הדיון שלנו. גורם פיצול אחר בעולם הערבי התבטא בהבדל בין התפיסה של לאומיות כלל ערבית (=פאן ערבית) המבוססת על היסוד האתני של הערבים לבין לאומיות המבוססת על האסלאם (=פאן אסלאמיות).

הסכסוך הערבי ישראלי ימשיך להיות אחד מגורמי היסוד שמאפיינים את התקופה וישפיע על היחסים הבין ערביים כמו גם על היחסים בין מדינות ערב השונות לבין מדינת ישראל. מצבם של היהודים בארצות אלה יושפע מאוד מתהליכים אלה. המוסדות הציוניים היו ערים להשפעתו של הסכסוך על יחסי היהודים והמוסלמים והשליחים שפעלו בארצות האסלאם העבירו דיווחים בלתי פוסקים על הסכנה המרחפת על ראשם של היהודים בארצות אלו. הנה שתי דוגמאות מלוב. השליחים הראשונים שהגיעו ללוב מטעם הסוכנות היהודית מיד לאחר המלחמה תיארו את המצב בלוב.

לפי שעה הכל לא ברור, אבל האוירה מתחילה להיות מחניקה. התושבים הערבים מתנהגים כבר כאילו העצמאות בכיסם. מדברים כמובן על זה בגלוי ומחפשים את הנסיך הדרוש. ליהודים מתיחסים

באהדה רבה, אבל במחירה מבקשים מהיהודים פטריטיות ערבית, הנפת דגלים לאומיים (ערביים) וכו'. היהודים מהססים אם להבליט את ציונותם. הנוער דורש מעשים ציוניים מלואם, אבל הכל בינתיים מעורפל. היו נסיונות מטעם השלטונות הבריטיים לרמז על הצורך בחנוך משותף של ערבים ויהודים. אבל בכל מקום הודיעו להם על רצון היהודים לקיים בתי ספר נפרדים. גם בעניני העליה, לפעמים מי שהוא מפליט שאלה ליהודים מדוע לכם זאת, הלא עליכם לחזור לחיים במדינה הזו ולהחיותה. בדרך כלל הקצינים הבריטיים אומרים שכל הענינים האלה כרוכים ב-(פוליס), אשר טרם ברורה להם, ולכן הם מגלים זהירות רבה.

(ארכיון תולדות ההגנה, 14/1, 5 ביולי 1943. הכותב הוא כנראה נפתלי

בר גיורא)

ודוגמא נוספת :

רוצה אני להזהירכם, שכאן עומדים להתרחש מאורעות פוליטיים, אשר יעמידו את היהדות בתלות מוחלטת מצד הערבים. ואם לא ננצל את הימים המועטים של שלטון צבאי, בשביל לעשות כמה פעולות לטובת הישוב היהודי, אח"כ יהיה מאוחר מדי לכך. הלא אנו בקיאים באדיבותם של הערבים ביחס לשאלות הללו. ולכן, אנא, כל אשר יש לכם לעשות לטובת היהודים כאן, עשוהו מהר.

(ארכיון תולדות ההגנה, 14/1, 29 ביולי 1943, "שלום יוסף", הכותב

הוא כנראה נפתלי בר גיורא)

אלא שהצגה כזו של יחסי היהודים והמוסלמים אינה מלאה ונכונה. השליח הציוני רואה את מערכת היחסים בלוב באור מערכת היחסים המוכרת לו מהמציאות בארץ ישראל. התהליכים שעודדו הגברת העצמאות הביאו לדרישה מצד הלאומנים הערבים ליהודים להשאר במדינות בהם נולדו, חיו ופעלו. בכך גרמו לדילמות וללבטים רבים ליהודים. המשמעות המיידית לגבי האוכלוסייה היהודית הייתה הצורך להתמודד עם שאלת עתידם במדינות בהן הם חיו מאות בשנים. החשש שקינן בהם לגבי יחס המוסלמים אליהם היה מוחשי יותר ויותר.

תהליך הדה-קולוניזציה והקמת מדינות עצמאיות וריבוניות באגן הים התיכון (1943-1967)

א. הקדמה

אחד התהליכים המאפיינים את התקופה מתום מלחמת העולם השנייה ועד סוף שנות השישים מכונה בשם "דה-קולוניזציה", כלומר, תהליך ההתפרקות של המדינות האירופאיות מנכסים קולוניאליים. בבסיס התהליך מעוגנת הנחה כי הקולוניאליזם היה תופעה שלילית שבין היתר גרם למלחמות באירופה וסתר את רעיון זכות ההגדרה העצמית של האומות. ראשיתו של תהליך הדה-קולוניזציה היה באמריקה הלטינית בשלהי המאה הי"ט ובמזרח התיכון בשנות השלושים והארבעים של המאה הכ'. אך רק התקופה שעליה אנו דנים זכתה לכינוי "דה-קולוניזציה" משום שמדובר היה בתופעה רחבת היקף. השלטון הקולוניאלי הוחלף ברוב המקרים בהקמתן של מדינות עצמאיות.

תהליך הדה-קולוניזציה היה ארוך ומורכב הוא אינו דומה במדינות שהיו תחת שליטה בריטית לבין מדינות שהיו תחת שליטה צרפתית. השוני באופיו של השלטון הקולוניאלי השפיע על תהליך הפינוי בכל אחת ממדינות אלה. תהליך הדה-קולוניזציה בלט במיוחד באפריקה השחורה. בשנת 1949 היו רק ארבע מדינות ריבוניות באפריקה לעומת 42 מדינות עצמאיות וריבוניות בשנת 1969. אפריקה מייצגת את עוצמתו, מרכזיותו וחשיבותו של תהליך הדה-קולוניזציה. ואולם אנו נעסוק בארצות המזרח הבלבד.

הטבלה שלהלן מתארת את השליטה הקולוניאלית בארצות המזרח, את צורת השלטון ואת מועד סיום השלטון הקולוניאלי. המדינות שלא מופיעות בטבלה כמו: איראן, תורכיה, תימן לא היו תחת שלטון קולוניאלי. הן נשארו מדינות עצמאיות אם כי חלקן היו בהשפעות קולוניאליות בתקופות שונות.

ארץ	מדינה שלטת	צורת השלטון	תחילת השלטון	סוף השלטון	קבלת העצמאות
מרוקו	צרפת	חסות	1912	1956	1956
אלג'יריה	צרפת	סיפוח	1830	1962	1962
תוניסיה	צרפת	חסות	1881	1956	1956
לוב	איטליה	חסות	1911	1943	
	בריטניה	צבאי	1943	1950	1950
מצרים	בריטניה	חסות	1924	1924	1924
עיראק	בריטניה	חסות	1917	1932	1932
סוריה	צרפת	מנדט	1918	1946	1946
לבנון	צרפת	מנדט	1918	1943	1943
עדן	1835	מושבת כתר	1835	1967	1965
הודו	בריטניה	סיפוח	1818 (?)	1947	1947
פקיסטאן					1947
אפגניסטאן	בריטניה	מנדט	1878	1919	1919

פקיסטאן היא מדינה חדשה שהוקמה לאחר שהודו קיבלה את עצמאותה.

ב. גורמי הדח-קולוניזציה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה

הגורמים שהובילו לתהליך הדח-קולוניזציה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה הם:

1) עמדתן האידאולוגית של ארצות הברית ושל ברית המועצות. שתי מעצמות העל לאחר מלחמת העולם השנייה תמכו בדח-קולוניזציה. בתום מלחמת העולם השנייה פתחה ברית המועצות במתקפת תעמולה אנטי-קולוניאלית ותמכה בכל העמים המבקשים עצמאות כחלק ממדיניותה להחליש את המערב ולהשליט את האידאולוגיה הקומוניסטית. יחסה של ארצות הברית, שנקבע כבר בסוף מלחמת העולם הראשונה בניסוח "14 הנקודות של וילסון", שקראו לעצמאותן של המדינות שהיו תחת שלטון קולוניאלי, היה חיובי ביותר ונבע מהשקפת עולם ליברלית.

2) קיומו של מוסד בינלאומי, האו"ם, ששימש זירה למאבקים פוליטיים ולהשגת תמיכה בינלאומית של מדינות הארגון. האו"ם היה אחת

הזירות למאבקים הקולוניאליים בעיקר בעידודה ותמיכתה של ברית המועצות.

(3) המשבר הכלכלי באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה והשפעתו על יכולתן של מדינות היבשת לתמוך כלכלית בשלטון הקולוניאלי. זאת ועוד, ארה"ב שהנהיגה את תכנית מרשל לשיקומה של אירופה לאחר המלחמה התנגדה לקולוניאליזם והתנתה את המשך התמיכה בתכנית גם בסיום השלטון הקולוניאלי.

(4) התפתחות תנועות לאומיות במושבות – בעבר טענו השליטים הקולוניאליים כי אין למי למסור את המושבה שהייתה בשליטתם וכי עם עזיבתם היא תידרדר לחוסר יציבות ואף לאנרכיה מוחלטת. התנועות הלאומיות שהתפתחו במהלך המאה ה-20 הראו כי יש גוף אחראי שניתן למסור לו את השלטון.

(5) הקמתו של מוסד כלל ערבי, "הליגה הערבית" שתאמה, בין היתר, את הפעילות האנטי-קולוניאלית.

ג. דפוסי המאבק הקולוניאלי

המאבק הקולוניאלי עוצב על ידי ארבעה גורמי יסוד:

- (1) המדינה הקולוניאלית השלטת.
- (2) אופי השליטה הקולוניאלית וכמה זמן היא נמשכה.
- (3) כיצד התנהל המאבק הלאומי נגד השליט הקולוניאלי.
- (4) מה הייתה מורשת היחסים שנוצרה בין השלטון הקולוניאלי לבין האוכלוסייה המקומית ומנהיגיה בתקופה שקדמה למאבק הלאומי.

ד. ארצות שהיו תחת שליטה בריטית

לבריטניה היו שבע-עשרה מושבות באפריקה המזרחית והמערבית. מושבת הכתר שלה הייתה הודו. בארצות האסלאם הייתה לבריטניה שליטה בלוב ובעדן. כמו כן הייתה לבריטניה השפעה על המצב בעיראק מאז 1941 כאשר כוחותיה הגיעו לפאתי בגדאד אך לא כבשו את הארץ. בריטניה, שיצאה מנצחת מהמלחמה, לא התקשתה לוותר על הנכסים הקולוניאליים שלה לרבות המנדט בארץ ישראל שהביא להקמת מדינת ישראל. "הודו" הייתה היהלום שבכתר הבריטי, קרי: מדינה שבה הגיע הקולוניאליזם לשיא השליטה והחשיבות

הבריטית. בריטניה הודיעה בשנת 1947 על סיום הקולוניאליזם הבריטי בהודו ובהסכם העצמאות הוחלט לחלק את הודו למדינה מוסלמית בשם פקיסטאן ולמדינה הינדית בשם הודו.

השליטה הבריטית בלוב הייתה בעיקרה צבאית ותוצאה של מהלכי מלחמת העולם השנייה. בריטניה לא התכוונה לשלוט בלוב והעבירה את ההחלטה על גורל לוב להחלטת האו"ם. ועדת האו"ם שדנה בעתידה של לוב החליטה ב-24 בדצמבר 1951 להעניק ללוב עצמאות תחת שלטונו של המלך. ההחלטה הייתה קשורה בתנאים של בעלות הברית להסכם השלום עם איטליה. לוב הוכרזה כממלכה חוקתית וסעיד מוחמד אידריס אל-סנוסי (1889-1983) הוכרז כמלך לוב. הוא שלט בין השנים 1951-1969 עד ההפיכה של מעמר קאדפי.

ה. ארצות שהיו תחת שליטה צרפתית – הדה-קולוניזציה של צפון אפריקה

תהליך הדה-קולוניזציה של צרפת בצפון אפריקה היה שונה מזה שהיה בארצות אפריקה המערבית. הסיבות העיקריות לשוני נבעו מקרבנות של ארצות אלה לצרפת, מנוכחותה של אוכלוסייה קולוניאלית (אוכלוסייה של מתיישבים צרפתים שהגיעו לאלג'יריה עוד בראשית הכיבוש) גדולה וממעמדן המדיני של ארצות אלה. קשה במיוחד היה מצבם של הצרפתים באלג'יריה, שם הייתה האוכלוסייה הקולוניאלית הגדולה ביותר מבין הארצות שהיו תחת שליטה צרפתית (כמיליון נפש בקרוב) כשמעמדה המדיני של אלג'יריה היה סיפוח לצרפת. ולבסוף יש לציין כי האוכלוסייה בצפון אפריקה הייתה ערבית בעיקרה, היו להם קשרים עם העולם הערבי והיא הייתה מושפעת מתהליכים שעברו על העולם הערבי.

תוניסיה ומרוקו קיבלו את עצמאותן בשנת 1956. בתוניסיה נמשך השלטון הצרפתי משנת 1881 ועד 1956, 75 שנים. את המאבק הלאומי בתוניסיה הנהיג חביב בורגיבה, מנהיג "הניא-דסתור" (הדסתור החדש). עוד לפני מלחמת העולם השנייה הוגלה בורגיבה מתוניסיה כחלק מהמדיניות התקיפה של השלטונות הצרפתים כלפי התנועה הלאומית. בורגיבה הורשה לחזור לתוניסיה בשנת 1949 וניהל מגעים עם הצרפתים לסיום הנוכחות הצרפתית והענקת העצמאות לתוניסיה. הצרפתים הסכימו למספר רפורמות אשר יבטיחו יתר מעורבות של התוניסאים במוסדות השלטון. כאשר התברר כי המשא ומתן לא מתקדם בקצב משביע רצון וכי צרפת נסוגה ממדיניות הרפורמות שקבעה שינה

בורגיבה את מדיניותו ושנת 1952 הייתה שנת אלימות קשה נגד הצרפתים שהסתכמה בלמעלה מחמישים הרוגים. כמו כן התאפיינה שנה זו ברציחות פוליטיות, במיוחד זו של פרחאת חאשד, מחשובי המנהיגים של הדסתור ומראשי האיגודים המקצועיים. בורגיבה שב ונעצר על ידי הצרפתים. העלאת בעיית תוניסיה באו"ם מצד אחד ופעילותו של ראש ממשלת צרפת, פייר מנדס פרנס, מצד שני היו בין הגורמים העיקריים לשינוי במצב. בשנת 1954 התחדש המשא ומתן עם הצרפתים. ביולי אותה שנה, כשעלה מנדס פרנס לשלטון, הכריז כי הוא מוכן לדון עם התוניסאים על אוטונומיה. ב-21 באפריל 1955 נחתם חוזה המבטיח את האוטונומיה לתוניסיה תוך שמירה על האינטרסים החיוניים של צרפת בתחומי החוץ והביטחון. בורגיבה הורשה לחזור למולדתו. ההתפתחויות במרוקו, שאותן נתאר להלן, וההתפתחויות הפנימיות בדסתור גרמו לחידוש המשא ומתן בין תוניסיה לבין צרפת שהסתיים בהכרזת העצמאות של תוניסיה בשנת 1956. בהתאם לחוזה העצמאות הורשתה צרפת להחזיק בבסיס הימי בביזרטה שבצפון המדינה. בשנת 1961 התגלע קרע בין שתי המדינות וצרפת נאלצה לפנות את ביזרטה לאחר קרב בינה לבין תוניסיה.

במרוקו היה המצב מורכב לא פחות מאשר בתוניסיה, ולו מן הסיבה שהשלטון הצרפתי היה קצר מועד (הוא נמשך משנת 1912 ועד שנת 1956) ומעמד הסולטן היה שונה ממעמד הביי התוניסאי. הסולטן במרוקו היה אישיות דתית פוליטית חשובה ביותר. משנת 1951 עלה עניינה של מרוקו באו"ם אך ללא תוצאות ממשיות. בשנת 1951 היו מהומות ברחבי מרוקו והצרפתים נקטו מדיניות קשה למדי נגד הלאומנים המרוקנים. הסולטן החליט לתמוך בלאומנים למורת רוחם של ראשי השבטים. אלה האחרונים ביקשו לשמור על המבנה המלוכני של מרוקו. הם חששו שעצמאות וריבונות יפגעו במעמדם. כתוצאה מכך התארגנו ראשי השבטים למרד כנגד הסולטן בעידוד מסוים של הצרפתים. בשנת 1953 הוגלה הסולטן סידי מוחמד בן יוסוף, הוא מוחמד החמישי, לגלות במדגסקר. במקומו מונה לסולטן מוחמד בן ערפה לעושה דברם של הצרפתים. המינוי לא הביא לשינוי המצב הפנימי במרוקו והייתה סכנה כי מלחמת אלג'יריה, שאך פרצה, ושבה נדון להלן, תשפיע גם על מרוקו. מנדס פרנס ניהל משא ומתן עם הלאומנים המרוקנים. בן ערפה פוטר מתפקידו והסולטן מוחמד החמישי שב למרוקו. הוא התקבל בהתלהבות גדולה וראשי השבטים שבו וקיבלו את סמכותו. בפברואר 1956 קיבלה מרוקו את עצמאותה. בחלקה הצפוני של מרוקו, הידוע בכינויו מרוקו הספרדית עוד מימי מלחמת ספרד-

מרוקו בשנת 1858, נשמרו מספר מובלעות ספרדיות לאחר שזו האחרונה הכירה בעצמאות מרוקו באפריל 1956.

באלג'יריה היה המצב קשה ומורכב לאין ערוך יותר מאשר אצל שכנותיה ממזרח וממערב. בנובמבר 1954 פרצה מלחמה בין צרפת לבין הכוחות הלאומניים באלג'יריה. הייתה זו מלחמה קשה במיוחד. בסופה קיבלה אלג'יריה את עצמאותה. כנגד צרפת נלחמה "החזית לשחרור אלג'יריה" הידועה בקיצורה הלוועזי F.L.N. התביעות הלאומיות של האלג'יראים קיבלו משנה תוקף לאחר מלחמת העולם השנייה. הם קיוו לנצל את אווירת הפיוס לאחר המלחמה כדי לקדם את מטרותיהם. הצרפתים, שחששו לגורלה של מושבה זו, השתמשו באלמות קשה ביותר לדכא שאיפה זו. כך למשל, במאי 1945 הגיבו הצרפתים על מצעד הזדהות של התנועה הלאומית האלג'יראית בהפגזה מן האוויר, שבעטיה נהרגו אלפים רבים. התגובה הקיצונית גרמה לשקט באלג'יריה עד 1954. תהליך הדה-קולוניזציה, המצב בארצות השכנות ממזרח וממערב כמו גם המצב באפריקה בכלל היו בין הגורמים המרכזיים שהביאו לכלל הכרה של הלאומנים האלג'יראים כי ללא מלחמה לא תזכה אלג'יריה לעצמאות.

המלחמה הייתה אכזרית במיוחד משני הצדדים. במהלכה ניסתה צרפת, בדרכים שונות, להמשיך מצד אחד לנהל את חיי המדינה כסדרם, ומצד שני לנהל משא ומתן עם התנועה הלאומית. תוצאות המשא ומתן היו מועטות באופן יחסי להשקעה של צרפת אך מספר ההרוגים במלחמה היה רב מאוד.

בספטמבר 1959 הציע דה-גול, נשיאה של צרפת, לתנועה הלאומית אפשרויות לפתרון הבעיה. מאחורי ההצעות עמד הרעיון שאלג'יריה צועדת לקראת עצמאות. הלאומנים האלג'יראים הסכימו לקבל את הצעותיו של דה-גול אך מפלגות הימין הצרפתי התנגדו להן בחריפות. המתדיינים הצרפתים באלג'יריה גילו אף הם התנגדות תקיפה ביותר להצעותיו של דה-גול. הם ארגנו מחתרת שנקטה בטרור נגד גורמי הממשל הצרפתים וכוונותיהם לפנות את אלג'יריה. פעילות טרור זו נתמכה באופן סמוי על ידי קציני הצבא הצרפתי באלג'יריה. בזכות מדיניותו התקיפה מנע דה-גול את התפתחות המאבק של המתדיינים נגד צרפת, מאבק שהיה עלול להסתיים בניתוקה של אלג'יריה מצרפת. לאחר עיכובים שונים נפתח משא ומתן במחצית 1961 שהביא בשלב ראשון לחתימת הסכם שביתת נשק ורק לאחר מכן קיבלה אלג'יריה את עצמאותה והצרפתים נדרשו לפנות את המדינה. המלחמה הסתיימה בלמעלה מ-24,000 הרוגים, מתוכם כ-5,000 צרפתים.

ו. כינון העצמאות וגיבוש מערכות החיים הפנימיות

תהליך הדח-קולוניזציה של צפון-אפריקה בשנות החמישים והשישים היה בעיקרו לא אליס. הוא הסתיים ברוב המדינות בהבנה בין המעצמות לבין הארצות השונות. האלימות הקשה ביותר הייתה באלג'יריה בגלל קרבתה לצרפת ומעמד המתישבים הצרפתיים. בארצות אחרות היו גלי אלימות קצרים למדי או שהסתיימו במספר נפגעים קטן. תהליך הדח-קולוניזציה לווה גם בתהליכים של התגבשות לאומית. בארצות מסוימות, כמו בצפון אפריקה, היו הדח-קולוניזציה והלאומיות שני תהליכים כמעט מקבילים. במקביל להשתחררות מהשליטה הקולוניאלית התגבשה הזהות הלאומית.

לעצמאות היה גם מחיר כואב למדי. העצמאות לא הביאה לשיפור מיידי בתחום רווחת הפרט מבחינה כלכלית. מרבית המדינות התקשו לממש את התשתיות הכלכליות שבהן נתברכו. למדינות אלה לא הייתה מסורת צבאית והבעיות של גיבוש הזהות הלאומית החריפו עם השנים. בעיות לא פחות קשות היו גם בתחום עיצוב המסורת השלטונית. על אף המסורת הדמוקרטית לכאורה שניסו לעצב השלטונות הקולוניאליים הסתבר עם קבלת העצמאות שמסורת זו עדיין לא הוטמעה באוכלוסייה המקומית.

ז. השפעת תהליך הדח-קולוניזציה על היהודים

לתהליך הדח-קולוניזציה הייתה השפעה ממשית על חיי היהודים בצפון-אפריקה. לאופי המאבק מצד אחד ולדמות המדינה העתידה להחליף את הנוכחות הצרפתית מצד שני הייתה השפעה מרחיקת לכת על חיי היהודים. עבור היהודים שעברו תהליכי מודרניזציה ושינוי שעיקרם התערות בתרבות הצרפתית, היה השינוי המדיני העתיד לבוא בבחינת נסיגה או שינוי במסלול המודרניזציה שבחרו. כך למשל, תהליך הערביזציה של מוסדות המדינה והפיכת הערבית לשפה הרשמית של המדינה, כתוצאה מקבלת העצמאות, סימן שינוי בתרבות ובדרך חיים שנחשבה פחות מתקדמת ליהודים מזו הצרפתית.

מתום מלחמת העולם השנייה התחזקו הדילמות של הקהילות היהודיות בארצות אלה. בתוניסיה, שסבלה קשה מתקופת הכיבוש הנאצי (נובמבר 1942 – מאי 1943), הייתה הדילמה הקשה ביותר. "בגידת" צרפת בתקופת המלחמה הייתה מוכחת ושאלת עתיד הקהילה היהודית הייתה לוטה בערפל. כתוצאה מכך החלה פעילות ציונית אינטנסיבית שמשכה אליה חלקים גדולים מהחברה היהודית. הקהילה היהודית במרוקו, שנפגעה מעט מתקופת

וישי, הייתה במצב יחסי טוב עקב הנוכחות האמריקאית (האמריקאים נחתו בנובמבר 1942 כחלק ממבצע לפיד), שאיימה על הנוכחות הצרפתית ואף הבטיחה תעסוקה ליהודים בבסיסים הצבאיים שהקימו במרוקו.

תגובות שונות לתהליך הדה-קולוניזציה אפיינו את החברה היהודית. מעטים תמכו במאבק הלאומי של תוניסיה ושל מרוקו ובעיקרה הייתה תמיכה זו ללא פומביות יתרה. היא נשענה על תפיסתם של אינטלקטואלים יהודים ושל פעילים במפלגות הקומוניסטיות שציידו במאבק הלאומי ובזכות העמים להגדרה עצמית. יהודים אלה קיוו כי המדינות העצמאיות תהיינה דמוקרטיות ותאפשרנה קיום יהודי ללא הגבלות. במרוקו נוסף לתמיכה זו פן מיוחד והוא האהדה של יהודי מרוקו למלך מוחמד החמישי ולבנו חסן השני. במרוקו היה אף ניסיון להקים מפלגה יהודית שתתמודד במאבק הלאומי אך כאמור היא הייתה קטנה ושולית.

תגובה אחרת הייתה ההגירה שעל ממדיה נעמוד בהמשך. בשנים הראשונות להקמת המדינה הייתה הגירה גדולה יחסית ממרוקו ומתוניסיה לישראל והגירה יחסית קטנה לצרפת. בשנים של ערב עצמאות תוניסיה ומרוקו ומיד לאחר העצמאות, בשנים 1954-1957, גבר גל העלייה לארץ וגם זרם המהגרים לצרפת. הסיבה העיקרית לתהליך זה הייתה החשש לגורל היהודים בתקופת העצמאות. יחד עם זה מיד לאחר העצמאות עדיין נשארה מרבית האוכלוסייה היהודית במרוקו ובתוניסיה. במרוקו אסר השלטון המרוקני על עליית היהודים לישראל. חרף האיסור התקיימה בתקופה זו עלייה חשאית שהגיעה לשיאים של אומץ לב, סיכון ותעוזה יהודיים. מימדי העלייה היו קטנים אך הם עיצבו את גל העלייה הגדול שהגיע בשנים 1962-1964, הוא "מבצע יכין". מבצע זה התקיים בהסכמה מלאה בין שלטונות מרוקו לבין מדינת ישראל והארגונים היהודיים הבינלאומיים ובמהלכו עלו מעל 120,000 יהודים ממרוקו לישראל. מתוניסיה התנהלה העלייה ללא כל הפרעה מיוחדת מצד השלטונות התוניסאיים אך היא הייתה מותנית בהמשך תהליך השיעורב (הפיכת המדינה לערבית במקום התרבות השלטונית הצרפתית) של המדינה מצד אחד ושל הקטנת הנוכחות הצרפתית מצד שני. שיאו של תהליך זה היה בעת מאורעות ביזרטה בשנת 1961. לאחר הפינוי הצרפתי של ביזרטה החל גל הגירה גדול של יהודים מתוניסיה בעיקר לצרפת. גל זה התחזק מיד לאחר מלחמת ששת הימים כשפרצו מהומות אנטי יהודיות בתוניסיה שפגעו בקהילה היהודית. מצב דומה היה גם כלפי יהודי מרוקו.

באלג'יריה היה המצב שונה לחלוטין שכן שם קשרה הקהילה היהודית את גורלה עם הקהילה הצרפתית שחיה באלג'יריה. רוב רובה של הקהילה העדיף להמתין להתפתחויות ולא להגר מהמדינה לצרפת, קל וחומר שלא לישראל. במלחמה באלג'יריה היו מתיחויות בין היהודים לבין המוסלמים והצרפתים על רקע המאבק הפנימי שפרטיו הולכים ונחשפים במחקר. רוב יהודי אלג'יריה היגרו לצרפת יחד עם הצרפתים בעת הפינוי של המדינה.

השפעת הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות על העולם הערבי

א. הקדמה

שני תהליכים מרכזיים מאפיינים את העולם הערבי בשנות החמישים: האחד, המשך תהליך הדה-קולוניזציה, שבו פינו מדינות אירופה ששלטו בארצות האסלאם, את הארצות שבשליטתן או בחסותן. בצפון אפריקה הסתיימו חלק מן המאבקים הלאומיים מתוך הבנה (בתוניסיה ובמרוקו בשנת 1956), וחלקם לאחר אלימות קשה (באלג'יריה בשנת 1962). תהליך זה חתם תקופה ארוכה למדי של שלטון והשפעה אירופית במקומות שנתפסו בעיני המערב כנחשלים. בנושא זה דנו בפרק הקודם.

התהליך השני הוא התגברות המגמות הפאן-ערביות והפאן-אסאלמיות, שחידשו מסורות של אחדות כלל ערבית מתקופת הח'ליפים והכיבושים הגדולים של האסלאם בימי הביניים. משמעותן הפוליטית המיידית הייתה איחוד הכוחות הערביים למאבק נגד הישות הציונית באופן ישיר ונגד המערב באופן עקיף. שני התהליכים האלה היו קשורים קשר ישיר בהתפתחויות הפנימיות בכל אחת מן המדינות, שעיקרן השלטת צביון ערבי במדינה והתנערות מההשפעות של הקולוניאליזם. הביטוי המרכזי למגמות אלו היה בהקמת הליגה הערבית שבה נדון להלן.

תהליכים אלה החלו עוד קודם להקמתה של מדינת ישראל, אך קיבלו משנה תאוצה לאחר הקמתה. המאבק במדינת ישראל היה פן אחד, חשוב כשלעצמו, של שני התהליכים והשפעתו על מצב היהודים בארצות האסלאם לא הייתה אחידה. ניתן להצביע בעניין זה על ארבע קבוצות של מדינות על פי יחסן אל היהודים ואל ישראל:

מדינות שלחמו בישראל – מצרים, לבנון, סוריה, ואפשר להוסיף לקבוצה זו גם את עיראק – בהן היה מצב היהודים קשה במיוחד. טבעי היה שהוצאת היהודים ממדינות אלה תתנהל בעיקר בדרכים חשאיות.

מדינות שלא לחמו בישראל – לוב, איראן, תימן, עדן ותורכיה. במדינות אלו לא התקיימו שניים מן התנאים העיקריים להחמרת מצב היהודים – קרבה גאוגרפית לישראל ומעורבות ישירה במלחמה; אולם התקיים תנאי חשוב אחר – הסולידריות עם האחים לאמונה. מצב היהודים במדינות אלו היה נוח יחסית והם יצאו מהן ללא קשיים מיוחדים ובאורח חוקי.

מדינות צפון אפריקה הצרפתית – מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה נאבקו בתקופה זו על עצמאותן, ופגיעה ביהודים הייתה עלולה לפגוע בסיכוייהן להצליח במאבק. מדינות אלו היו גורם מרסן ומרכז בחומת העוינות למדינת ישראל. מצב היהודים בהן היה טוב יחסית ועד עצמאותן לא היה כל קושי להוציא מהן יהודים. לאחר שהיו למדינות עצמאיות השתנו בהן התנאים ומצב היהודים, במיוחד במרוקו, הוחמר.

ב. הליגה הערבית

הקמת הליגה הערבית במרס 1945 הייתה תוצאה של שלוש מגמות או תהליכים: האחד, ההתפתחויות במזרח התיכון בתקופת המלחמה. השני, השאיפה של חלק מעמי ערב ושל מנהיגים ערבים לפעולה כלל ערבית מאורגנת ומסודרת יותר. ולבסוף, רצונה של בריטניה לשוב לעמדת השפעה בעולם הערבי. הצהרתו של שר החוץ הבריטי, אנטוני אידן, מ-29 במאי 1941, הייתה אחד הנדבכים החשובים שהובילו למהלכים שבסופם הוקמה הליגה. בפרלמנט הבריטי הצהיר אידן כי

העולם הערבי צעד קדימה מרחק רב מאז ההסדר, שהושג בגמר המלחמה הקודמת, והוגי דעות ערביים רבים שואפים להשיג לעמים הערבים דרגת אחדות גבוהה יותר מזו שהם זוכים בה. בחתירתם לאחדות זו הם מייחלים לעזרתנו. אל לה לפנייה כזאת מצד ידידינו להיות מושבת ריקם. נראה כי הדבר טבעי וצודק כאחד, שהקשרים התרבותיים והכלכליים בין הארצות הערביות, ואף הקשרים הפוליטיים, יהודקו. ממשלת הוד-מלכותו מצדה תעניק את מלוא עזרתה לאיזו תכנית שהיא, הזוכה בהסכמה כללית.

(מצוטט מתוך: 'י' פורת, **במבחן המעשה הפוליטי, ארץ ישראל אחדות ערבית ומדיניות בריטניה**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 262).

במאי 1941 לא זכה הנאום להתייחסות מעשית. לאחר ניצחונותיה של בריטניה במלחמה נגד האיטלקים והגרמנים בלוב, החלה ההצעה קורמת עור וגידים. ועידה מכינה שהתכנסה באלכסנדריה בספטמבר-אוקטובר 1944 הסתיימה בניסוח פרוטוקול מחייב המכין את כינוס הליגה. האיש המרכזי בהקמת הליגה הערבית היה מוסטפה נחאס (1879-1965), מדינאי מצרי, ממייסדי מפלגת הוופד במצרים ומנהיגה משנות השלושים, שניהן מספר פעמים כראש ממשלת מצרים. הצעדים שנקט נחאס הביאו לכינוס שבע החברות הראשונות של הליגה.

סעיף 2 של אמנת היסוד של הליגה הערבית קבע כי מטרות הליגה הן "הידוק הקשרים בין המדינות המשתתפות בה, תיאום קווי פעולתן המדינית לשם הגשמת שיתוף-פעולה ביניהן, הגנה על עצמאותן וריבונותן ועיון כללי בעניינים ובאינטרסים של הארצות הערביות. אחת ממטרותיה היא גם שיתוף-פעולה הדוק בין המדינות המשתתפות בה, בהתאם למשטר של כל אחת מהן ותנאיה." (א' גורן, **הליגה הערבית 1945-1954**, תל-אביב תשי"ד, עמ' 378).

שיתוף פעולה בין המדינות יהיה בתחומי הכלכלה, החברה, התרבות והבריאות. כיוון שחלק מארצות ערב לא היו עדיין ריבוניות הושם דגש מיוחד על פעולה כלל ערבית להשגת עצמאותן. אמנת הליגה לא הביאה לאיחוד כלל ערבי אלא כל מדינה המשיכה לשמור על ריבונותה ועצמאותה. כך למשל, החלטות שלא התקבלו פה אחד אינן מחייבות את המדינות שלא תמכו בהצעה. כך הפכה הליגה הערבית בעיקר לגוף מיעץ שכוחה העיקרי הוא בסמכות המוסרית שהיא מפעילה על חברותיה בשם רעיון הפאן-ערביות. חשיבותה העיקרית של הליגה הייתה ביצירת מסגרת קבועה וסדירה לתאום הפעולה הכלל ערבי, לחילופי דעות ולהעלאת רעיונות הכלל-ערביות. בכך הייתה מסגרת פעולה שלא הייתה כדוגמתה בעבר.

אחד הנושאים החשובים שבהם טיפלה הליגה הערבית היה נושא ארץ ישראל. בנספח לאמנת הליגה הייתה התייחסות מיוחדת לנושא זה. הנספח קבע כי בהסתמך על הסדרי השלום שלאחר מלחמת העולם הראשונה ארץ ישראל היא עצמאית ואינה שייכת לכל מדינה אחרת. ועוד נקבע:

אין להטיל ספק בקיומה ובעצמאותה הבינלאומיים, מבחינה חוקית, כשם שאין להטיל ספק בעצמאותן של שאר הארצות הערביות [...] בשים לב לתנאיה המיוחדים של ארץ ישראל, ועד שתיהנה מעצמאות בפועל – תבצע מועצת החבר את בחירתו של נציג לערביי ארץ ישראל, לשם השתתפות בפעולותיה.

(א' גורן, **הליגה הערבית 1945-1954**, תל-אביב תשי"ד, עמ' 378).

להתייחסות זו היה בסיס מוצק בפעולות כלל ערביות שנעשו בתקופת בין המלחמות. נושא ארץ ישראל היה מרכזי בפעולת הליגה מאחר ששילב מאבק בו זמני ביישות הציונית, התוקעת טריז פוליטי ותרבותי בעולם הערבי, ובמערב שהיישות הציונית "האימפריאליסטית" מייצגת אותו. זאת ועוד, שאלת ארץ ישראל שימשה הגורם המאחד העיקרי לליגה ואפשרה מיקוד תשומת הלב הפנימית בכל מדינה במאבק נגד היישות הציונית במקום להתמקד בבעיות

הפנימיות. השנאה והדחייה של הציונות שילבה יסודות מודרניים, המלחמה נגד הקולוניאליזם, עם יסודות של השנאה המסורתית ליהודים.

התפתחות הסכסוך הערבי-ישראלי לאחר מלחמת העולם השנייה סיפק לליגה הערבית הזדמנויות חוזרות ונשנות לפעולה. כך למשל, לאחר פרסום החלטות הוועדה האנגלו-אמריקאית התכנסו ראשי הליגה וקיבלו החלטות קיצוניות ביותר בנוגע לארץ ישראל ולציונות שלפיהן בעיית ארץ ישראל היא חלק מבעיותיו של העולם הערבי. הן קראו להגיש עזרה כלכלית ותמיכה פוליטית לערביי ארץ ישראל מול המערב. בכל הדיונים שהתקיימו לאחר מכן בנושא ארץ ישראל הפכה הליגה הערבית לגורם מדיני פעיל במדינות המערב, באו"ם ובכינוסים שונים. לימים הייתה הליגה אחד הכוחות החשובים ביותר במאבק הכלכלי נגד הציונות ומדינת ישראל. "החרם הערבי" הפך לשם דבר לתיאום מדיניות כלל ערבית נגד היישות הציונית ונגד מדינת ישראל. רעיון החרם הכלכלי לא היה רעיון חדש ובא לידי ביטוי כבר בשנות השלושים. מדצמבר 1945 הפך החרם להחלטה רשמית לביצוע של הליגה הערבית ולאחר כינון המדינה יושם חרם זה באופן אוטומטי גם כלפי מדינת ישראל.

קשה להצביע על הישגים רבי משמעות לפעולות הליגה. אינטרסים מדיניים של כל מדינה בפני עצמה, קיצוניות לשמה והעדר יכולת ארגונית ממשית היו בין הגורמים העיקריים להצלחתה המועטה יחסית של הליגה. כישלון הלחימה הערבית המתואמת במלחמת העצמאות הנחית מכה קשה על יכולת פעולתה. לאחר מלחמת העצמאות התרכזו עיקר פעילות הליגה בניצול בעיית הפליטים הערביים לצורכי התעמולה הכלל-ערבית והפיכת בעיית הפליטים לנשק הפוליטי של מדינות ערב במאבק נגד מדינת ישראל.

לליגה הערבית הייתה חשיבות רבה בהגברת התודעה הפאן-ערבית או הפאן-אסלאמית. מעבר לכך היא יצרה מסגרת ארגונית למדינות ערב לטיפול בנושאים כלל ערביים ובמיוחד בשאלת ארץ ישראל והציונות. כך למשל הצליחה לעודד פעולה כלל ערבית באו"ם נגד מדינת ישראל ובכך הפכה לגורם פוליטי בעל חשיבות.

ג. תוצאות מלחמת העצמאות מנקודת הראות הערבית

מלחמת העצמאות הייתה מלחמה כלל ערבית נגד "היישות הציונית" כהגדרתם של הערבים שלא קיבלו את ההחלטה על הקמת מדינת ישראל. לצד הכוחות הצבאיים של ערביי ישראל פעלו צבאות מדינות ערב. לכל אחת מן המדינות

המעורבות היה אינטרס שונה בכניסה למלחמה ובמטרה להגיע להישגים משמעותיים לאחר שתצליח הכנעת המדינה הציונית שאך נוסדה. המלחמה ארכה מעל שנה והסתיימה בניצחון מדינת ישראל ותבוסה ערבית קשה. למלחמה היו כמה תוצאות מיידיות. ראשית, הפיכתו של היישוב היהודי בארץ ישראל מיישוב המתקיים בזכות המנדט הבריטי למדינה עצמאית, ריבונית, הנהנית מתמיכת העולם היהודי ומדינות המערב. מעתה ואילך היה הסכסוך הערבי-ישראלי לסכסוך בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב והוא היה חייב למצוא את פתרונו בין בדרך צבאית ובין בדרך מדינית. שנית, עבדאללה היה היחיד מבין המנהיגים הערביים שהשיג הישג טריטוריאלי על חשבון ערביי האזור, סיפוח עבר הירדן המערבי לירדן. מצרים סיפחה אליה את רצועת עזה ויצרה נתק בין האוכלוסייה הערבית שחיה שם לבין ערביי ארץ ישראל שהתרכזו בעיקרם בגדה המערבית של הירדן. כמו כן ניתקה רצועת עזה בין אוכלוסייתה לבין ערביי ארץ ישראל שהיו בשליטת מדינת ישראל. שלישית, נוצרה בעיית הפליטים הערביים שהתרכזו כעת בגדה המערבית שבשליטת עבדאללה ובארצות ערב השכנות.

גורמים רבים חברו לכך שהסכסוך הערבי-ישראלי היה מתון יחסית לאחר מלחמת העצמאות; הסכמי שביתת-הנשק עם מצרים, סוריה, לבנון וירדן, הבעיות הפנימיות בעולם הערבי ובעיקר ההפיכה בסוריה בשנת 1949 ובמצרים בשנת 1952, אינטרסים מקומיים של שליטים, כמו אלה של עבדאללה, וחלקן השולי יחסית של המעצמות בסכסוך הערבי-ישראלי. יחד עם זאת מלחמת העצמאות יצרה את התשתית לבעיות שהעסיקו את העולם הערבי, את מדינת ישראל ואת מערכות היחסים המדיניים והצבאיים הבין-אזוריים והכלל-עולמיים. מלחמת העצמאות הייתה נקודת מפנה בתולדות האזור. הסכסוך הערבי-ישראלי ומשמעויותיו לעולם הערבי היה הנושא הראשון במעלה בעולם הערבי, בצדק או שלא בצדק.

העולם הערבי נאלץ להתמודד עם שלוש בעיות מרכזיות:

1. כיצד להסביר את הכישלון הערבי במלחמת העצמאות של מדינת ישראל.
2. כיצד לטפל בבעיות הכלכליות האמיתיות של הפליטים בארצות השונות.
3. כיצד לנהל את המאבק הערבי נגד מדינת ישראל.

ד. הכישלון הערבי במלחמה

שני המונחים המרכזיים להבהרת האכזבה הערבית מהמלחמה היו "אלנכבה" שמשמעו, "האסון" ו"אלכארת'ה" שמשמעו "השואה". ספרות זיכרונות והסברים ענפה ניסתה להתמודד עם שאלת האסון הערבי במלחמת העצמאות שכן אם נגד מדינה קטנה מבחינת כוחה ואוכלוסייתה לא הצליחו העמים הערביים להתגבר כיצד יצליחו בשנים הבאות מול כוחה ההולך וגדל? מנקודת ראות זו יש להבין כיצד צמחה שאלת הספרות הערבית העוסקת בהתארגנות לקראת הבאות. מסביר המזרחן יהושפט הרכבי:

עצם הקמת מדינת ישראל בסיוע המערב והחלטת האו"ם נראו כגילוי של יחס מעליב, של אי התחשבות בערבים מצד העמים האירופאים המרשים לעצמם ליטול מהם נכס ולתתו לאחר. התבוסה במלחמה ב-1948 נחשבה כנקודת-השפל של תהליך ארוך של ירידתם ההיסטורית. היא תוארה כמאורע המכריע שאירע לערבים במאה העשרים, והוצגה הדרישה שתבוסתם צריכה להיות להם אות אזהרה ומניע להתנערות חדשה.

(י' הרכבי, 'מגמות בדברי הלקח', בתוך י' הרכבי (עורך), **לקח הערבים מתבוסתם**, תל-אביב 1969, עמ' 7).

באשר להסבר הצבאי ציטט הרכבי ציטוטים מספר שפורסם בשנת 1966 בענף למחקרים צבאיים בצבא המצרי. בפרק הנקרא 'שואת פלסטין ומהפכניות הפניה לקראת התלכדות ערבית' מסביר המחבר כי צבאות ערב פלשו לפלסטין לסייע לערביי ארץ ישראל:

השואה הייתה בלתי נמנעת, כי תגובת החברה הערבית לאתגר המערב בהקמתה של מדינת ישראל שיקפה את צביונה ואת מבניה המעורער. הצבאות הערביים היו חלשים, נעדרי פיקוד מאוחד, הבגידה נסתננה לתוכם, והם נמצאו סרים לשליטה שאינה מאוחדת מבחינת הארגון ומבחינת המטרה. [...] באותה מידה שגילתה שואת פלסטין את האמת המעציבה לגבי מצב התודעה הלאומית וליקוייה בפיתוח ובגיבוש, באותה מידה שימשה נקודת מפנה בהתפתחות תודעה זו לגבי המגמה האיחודית ולגבי שיטות המאבק. (י' הרכבי, **כיצד הוסברה העמדה הערבית נגד ישראל בצבא המצרי**, תל-אביב 1967, עמ' 124, 126).

ה. בעיית הפליטים

התבוסה הערבית במלחמה והקמת מדינת ישראל יצרו את מה שמכונה "בעיית הפליטים הערבים". שאלת אומדן הפליטים הערביים נתונה במחלוקת בין ישראל לבין גורמים פלסטינים. בעוד ישראל סבורה כי מספר הפליטים שברחו הוא כ-520,000, הרי שהאחרונים טוענים כי המספר קרוב יותר ל-900,000. מרבית הפליטים נקלטו במחנות ארעיים בגדה המערבית וברצועת עזה. מאוחר יותר נקלטו חלק מהפליטים גם במדינות ערב. מצבם הכלכלי ותנאי חייהם של הפליטים היו לנושא תעמולה בלתי פוסקת של העולם הערבי והליגה הערבית למול ישראל והעולם כולו, כמו גם הוכחה לזמניות ולארעיות הישיבה לקראת השיבה למקומות שמהם גורשו וקלף מיקוח מצוין בתעמולה.

אחד הנושאים ששב ועלה על הפרק היה הדיון בזכות "השיבה". נושא זה מורכב מספרות ענפה של תת-נושאים חשובים וביניהם: השיבה הפיזית לבתים, לאדמות לנופים. אבל השיבה לא הייתה רק עניין מקומי אלא גם, כפי שמסביר הרכבי, תיקון עולמי כוללני, כאילו השתבש משהו במהלך ההיסטוריה בגלל הגירוש מארץ ישראל; "המתן עד שנחזור, אומר אבי, רק כשנחזור, אנו והקוסמוס, נחזור למהלכנו שנקבע מקדמת דנא". לפחות בשנים הראשונות שלאחר המלחמה הייתה מעין השלמה עם המצב ותקווה שהשינוי במצבם יתחולל על ידי המדינות הערביות. רק לאחר הקמת הארגון לשחרור פלסטין מוסדה הפעילות הפלסטינית לטיפול ב"תיקון" המצב הפוליטי והחברתי של הפלסטינים.

בעיית הפליטים הערביים הפכה להיות הנושא המרכזי בסכסוך הערבי-ישראלי בין מדינת ישראל לבין שכנותיה. מעתה ואילך לא ניתן היה להתקדם בפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי ללא התקדמות משמעותית בפתרון הבעיה הפלסטינית.

ו. המזרח התיכון בשנות החמישים והשישים: מגמות אחדות ופירוד

התקופה שמתום מלחמת העצמאות ועד סוף שנות השישים התאפיינה בתהליכים מקבילים שבמידה לא מעטה סתרו זה את זה. מצד אחד, ניסיונות לאיחוד המחנה הערבי. ומצד אחר, המשך מגמות הפיצול והיריבות. בריתות נוסדו והתפרקו במהירות בה נוסדו. משטרים שינו את אופיים והציבו את שאלת המהפכה הכלל ערבית בראש סדר היום של מדינות ערב. בתקופה זו היו שתי מלחמות. בשנת 1956, מלחמת סואץ (מלחמת קדש), בין מצרים לבין ישראל,

צרפת ובריטניה שבסיומה יצאה מצרים כשידה על העליונה ביחסיה עם המעצמות אף שהובסה במערכה הצבאית נגד ישראל. לקראת סוף שנות השישים פרצה מלחמת ששת הימים (יוני 1967), שבמידה לא מעטה שינתה את המערך האזורי בכלל ואת המערך בתוך המדינות בפרט. הנושאים המרכזיים שעמדו על סדר היום הערבי בשנים אלו היו: מערכת היחסים הבין ערבית שנעה בין אחדות לבין פירוד; מערכת היחסים בין ישראל לבין מדינות ערב והתפתחות הפנימית בכל אחת מהמדינות שהקרינה על שתי מערכות היחסים האחרות. במערכת הפנימית התבלטה עליית כוחם של קציני הצבא (כך במצרים, בסוריה) ובחוסר יציבות מדינית שנמשכה לאורך כל התקופה. בפרק זה נבקש להציג את המערכת הבין-ערבית תוך התמקדות בארבע מדינות: מצרים, סוריה, ירדן ולבנון. הקטע שלהלן יקל עלינו להבהיר את חשיבותה של הלאומיות בהיבט של המדינה הבודדת ובהיבט הכלל-ערבי:

בהנהגתם של אנשי הבעת' [תנועה לאומית סוציאליסטית ערבית] ואנשי התנועה הנאצריסטית לבשה הלאומיות הערבית גוון רדיקלי יותר, לבשה אופי משיחי יותר. היא החלה להתייחס אל המאוויים הכמוסים של החברה הערבית, שרצתה לראות בתנועה הפוליטית שלה ובאידיאולוגיה הקיבוצית שלה, תשובה לאתגר המערבי במשמעות הרחבה ביותר. עצם השגת החרות לא הייתה מספקת. היה דרוש איזה חזון של גדולה לאומית, של התעוררות רחבת ממדים, רחבת היקף, שתתן פיצוי על התקופה הארוכה של השפלה לאומית ותרבותית. וכאן החלה הלאומיות הערבית לובשת אופי של תנועה משיחית, המציגה חזון של עליית הערביות לא רק כאימפריה גדולה ומאוחדת, אלא גם כציוויליזציה משגשגת. שתדביק את המערב ואולי אפילו תעלה עליו.

(ש' שמיר, 'התפתחות התנועה הלאומית הערבית', בתוך ח' שקד [עורך], **מדינות ערב, תהליכים ובעיות יסוד**, עמ' 86-87.)

מגמות האחדות בעולם הערבי

הגורמים המרכזיים שהשפיעו על מגמות האחדות הערבית בתקופה זו היו:

- 1) עלייתם של מנהיגים כריזמטיים שנשאו את דגל האחדות הערבית כאחת המטרות המרכזיות של תפיסתם. דוגמא בולטת היא גאמל עבד אל נאצר, נשיא מצרים.

(2) המאבק בישראל כמדינה ציונית וכמייצגת של שרידי הקולוניאליזם באזור.
(3) הופעתן של מפלגות בעלות מצע דומה או זהה, דוגמת מפלגת הבעת', כאשר נושא האיחוד הבין-ערבי אינו עוד טריטוריאלי אלא אידיאולוגי וקשור בתפיסות חברתיות פוליטיות.

מגמות האחדות הערבית בתקופה זו באו לידי ביטוי הן במישור הכלל ערבי, פעילות הליגה הערבית או ועידות הפסגה, והן במישור שבין שתי מדינות או יותר, דוגמת הקמת קע"ם (קהילה ערבית מאוחדת).

הליגה הערבית, שנוסדה, כזכור, בשנת 1945, הייתה אמורה להיות הגוף המרכזי שיטפל בבעיות ובנושאים שעמדו על סדר יומו של העולם הערבי. בשנות החמישים והשישים נמשכו הפגישות של ראשי מדינות ערב במסגרת המוסדות של הליגה הערבית. "בעיית פלסטין", היא שאלת ארץ ישראל, ומערכת היחסים הבין ערבית בשאלה זו היא שהייתה במוקד הפעילות הבין-ערבית של הליגה. הליגה הערבית דנה בנושא זה בשני היבטים סותרים: האחד, התנגדות מוחלטת לציונות ולמגמותיה שבאה לידי ביטוי בחרם הערבי, למשל. השני, מניעת ניצול של "בעיית פלסטין" לצורך השגת יתרונות של מדינה אחת על פני האחרת. הביטוי המובהק למגמה זו היה ההתנגדות לסיפוחה של הגדה המערבית של הירדן לממלכת ירדן באפריל 1950.

"ועידות הפסגה הערביות" היו המוסד העיקרי שהחליף את הדיונים במסגרת הליגה הערבית. ועידת הפסגה הראשונה נערכה בשנת 1964 והאחרונה, בתקופת דיונו, והחמישית במניין הפסגות, בשנת 1969 ברבאט שבמרוקו. את ועידות הפסגה הערביות נוהגים לחלק לתקופות. בשנות השישים ניתן להציג שתי תקופות: הראשונה, מ-1964 ועד מלחמת ששת הימים, הייתה בצל מנהיגותו של נאצר. יחד עם זאת נמתחה ביקורת על נאצר ועל מדיניותו הכלל ערבית שעיקרה היה דווקא למנוע מלחמה עם ישראל שכן מנקודת ראותו טרם בשלו התנאים לכך בעולם הערבי. התקופה השנייה מתחילה לאחר מלחמת ששת הימים. בשנת 1967 התכנסה בחארטום שבסודאן ועידת פסגה שבה עלתה השאלה של החזרת השטחים שנכבשו על ידי ישראל במלחמת ששת הימים. שאלת הדרך להשבת השטחים והאמצעים היו במוקד העניין של ועידות הפסגה. השינויים שחלו באש"פ בתקופה זו, הפיכתו למסגרת כוללת לכל הארגונים הלוחמים בישראל, חייבה גם שינוי ביחס הכלל-ערבי לאש"פ. מעתה נכרך פתרון בעיית השטחים בגדה המערבית וברצועת עזה עם פתרון הבעיה הפלשתינית.

תקופה זו מסתיימת במלחמת יום הכיפורים והיא כוללת ועידה נוספת ברבאט שבמרוקו בשנת 1969.

קע"ם היא ברית ואיחוד בין סוריה לבין מצרים. היא הוקמה בפברואר 1958 והתפרקה בספטמבר 1961. ברית זו הייתה תוצאה של המדיניות הערבית של נאצר שחתר למנהיגות העולם הערבי והחולשה והחשש בסוריה כי תהליכים שונים שעוברים על המדינה עלולים לגרום לפירוקה. לאיחוד הערבי היה אם כן תפקיד מסוים בהצלחתה של סוריה להישאר במתכונת שבה הייתה. פרשנות זו למצב בסוריה הייתה בעיקרה של מפלגת הבעת' שפעלה בסוריה.

קע"ם הייתה איחוד מלא בין שתי המדינות. בהתאם להסכם יהיה נשיא, צבא ופרלמנט אחד לשתי המדינות ואפילו הנציגות באו"ם אוחדה לנציגות אחת. גאמל עבד אל-נאצר נבחר לנשיא האיחוד לאחר משאל עם שהתקיים ב-21 בפברואר 1958 בשתי המדינות. הוקמו מוסדות משותפים לשתי המדינות ונקבעה חלוקת התפקידים. במעט השנים שהצליחה קע"ם להתקיים היו שינויים רבים במבנה המוסדות ובחלוקה היחסית של התפקידים. עובדה זו כשלעצמה מלמדת על הקושי ביישומו של האיחוד. המעצמות הכירו באיחוד של שתי המדינות. שתי המדינות של קע"ם זכו לכינויים: "החבל הסורי" ו"החבל המצרי". במרס 1958 הוקמה מסגרת נוספת בשם: "פדרציית המדינות הערביות" שכללה איחוד פדרטיבי, בשונה מאיחוד מלא, של קע"ם עם תימן. פדרציה זו הייתה חסרת משמעות וכוח ממשי.

מגמות הפיצול בעולם הערבי

הגורמים המרכזיים שהשפיעו על מגמות הפיצול היו:

(1) **אופי המשטרים:** מצד אחד, משטרים מלוכניים דוגמת בית המלוכה ההאשמית בעיראק, בירדן בערב הסעודית. מצד שני, משטרים רפובליקניים כמו בסוריה ולבנון ואפילו מצרים. מצרים הובילה את הגוש האנטי-האשמית כשהיא מצרפת אליה את ערב הסעודית שחששה מהתפתחות מגמות אנטי-סעודיות בקרב המלכים ההאשמים האחרים.

(2) **חדירת המעצמות:** תקופה זו התאפיינה בהעמקת ההשפעה של המעצמות במזרח התיכון. המאבק היה בין המערב לבין ברית המועצות והשפעתו הייתה ישירה על היחסים הבין-ערביים.

3) **מנהיגים כריזמטיים** : מצרים בהנהגת נאצר וסוריה בהנהגת הבעת' הציגו לאומיות רדיקלית. מטבעם של המשטרים במדינות אלו שהם פעלו נגד מגמות האחדות הערבית או מציגים אחדות זו תחת ההגמוניה של אותן מפלגות או אותם מנהיגים.

השפעת הקמת מדינת ישראל ומלחמת העצמאות על מצב היהודים בארצות האסלאם

א. הקדמה

הקמת מדינת ישראל התקבלה בהתלהבות בקרב היהודים בארצות האסלאם, אם כי לא תמיד ניתן להם לבטא שמחה זו בפומבי. בתוניסיה, שבה הייתה עיתונות יהודית חופשית, פרסם עיתון ציוני בכותרת ראשית את דבר הקמתה של מדינת ישראל, למורת רוחם של השלטונות. בלוב, שעמדה על סף עצמאותה, התקבלה הידיעה בגילויי שמחה ספונטניים בחוצות טריפולי. לא ידוע על גילויי שמחה כה פומביים במדינות מוסלמיות אחרות. מתח רב, לעומת זאת, שרר בשכונה היהודית בבגדאד, שכן עיראק נטלה חלק במלחמה, ואירועי ה'פְּרָהוּד' משנת 1941 עדיין היו טריים בזיכרונם של היהודים.

כאמור במבוא נושא סיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם היה התהליך המרכזי שעבר על הקהילות היהודיות והוא היה תוצאה ישירה של תהליך הזה קולוניזציה מצד אחד, ושל תהליך הקמתן של מדינות ערביות חדשות מצד אחר. מדינות אלו מילאו את החלל שהותיר אחריו הקולוניאליזם. במקביל להקמת המדינות התגבשו המערך הבין-ערבי והיחסים הבין ערביים כפי שהוצגו בפרקים הקודמים. תהליך הזה-קולוניזציה והקמתן של המדינות החדשות היה הגורם הדוחף העיקרי ליציאת היהודים מארצות האסלאם. השנים שבין תום מלחמת העולם השנייה ועד לאחר מלחמת העצמאות היו שנים קשות של פגיעות ביהודים. נתייחס להלן לשתי דוגמאות הקשורות ישירות לתקופת המלחמה ולאחר מכן נדון בדפוסי העלייה.

ב. פגיעות ביהודים בארצות האסלאם – מצרים ולוב

למלחמת העצמאות הייתה השפעה ישירה על הקיבוצים היהודים החיים בארצות האסלאם. במעגל המדינות הראשון, סוריה ולבנון, עיראק ומצרים, הייתה למלחמה השפעה קשה על מצב היהודים. בולטת במיוחד היא מצרים שבה נפגעה הקהילה היהודית באופן ישיר ואלים מן השלטונות בעטייה של המלחמה. לא כן היה המצב בעיראק. שם למדה הקהילה היהודית את לקח ה'פְּרָהוּד' (יוני 1941) ונערכה בעוד מועד להגן על עצמה. ואכן, למעט מתח מורט עצבים לא הייתה פגיעה בקהילה היהודית בעיראק. דומה הוא המצב בסוריה,

אך מסיבות אחרות לגמרי. לאחר הכרזת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל נפגע בית הכנסת היהודי בחלב והמתח בקהילה היהודית בסוריה גבר. גם בחלק ממדינות המעגל הרחוק, כמו לוב ומרוקו, היו פגיעות קשות ביהודים. כך למשל, הפגיעות בלוב ביוני 1948 שגרמו למותם של 12 יהודים או הפגיעה ביהודי אוג'דה וג'ראדה שבמזרח מרוקו בראשית יוני 1948 שהסתכמו ברצח של 34 יהודים. לעומת זאת, בתוניסיה ובאלג'יריה, בין לוב למרוקו, לא היו פגיעות ביהודים.

בין הגורמים שהשפיעו על מצב היהודים בארצות האסלאם יש למנות את השתתפות המדינות בלחימה נגד המדינה היהודית (עיראק, למשל), הקמת הליגה הערבית והחיפוש אחר דרכי מאבק נגד מדינת ישראל, שאלת ההתנדבות למאמץ המלחמתי הערבי (המתנדבים מתוניסיה, מרוקו, אלג'יריה ולוב) והעלייה של היהודים, ליגלית ובלתי ליגלית, לארץ ישראל.

מה אם כן קובע את דפוס ההתנהגות של מדינה זו או אחרת בתקופה זו בקשר לקהילה היהודית? מדוע כה שונה היה המצב של היהודים בארצות האסלאם בתקופת המלחמה? מה הייתה השפעת הניצחון של מדינת ישראל על מצב היהודים בארצות אלו? הנושא מעלה שאלות בשלושה תחומי התייחסות מרכזיים: הראשון, מהלכי המלחמה: האם מצב היהודים בארצות האסלאם היה שיקול בשיקולי המלחמה של הצבא? האם זה היה בכלל צריך להוות שיקול? האם יכולה הייתה להיות לשיקול שכזה משמעות כלשהי לגבי קביעת מהלכי המלחמה? תחום ההתייחסות השני הוא מה חשבו יהודי ארצות האסלאם על הקמת המדינה? למה לא עלו בהמוניהם? מתי החליטו קהילות על העלייה באופן ישיר? מה היו ממדי ההתגייסות למח"ל ולגח"ל כחלק מן הרצון לסייע במאמץ המלחמתי? תחום ההתייחסות השלישי הוא כיצד התייחסו מדינות ערב אל היהודים. מדוע, למשל, אישרו לוב ותימן את יציאת היהודים מארצותיהן תוך כדי הלחימה? מה מידת מחויבותן כלפי הליגה הערבית?

עדות על קשר זה בין מלחמת העצמאות לבין הקמת המדינה אפשר למצוא בדברים של השליח אפרים בן חיים שהיה בשליחויות שונות בארצות צפון אפריקה כבר לאחר מלחמת העולם השנייה. בכינוס של נציגי היהודים מארצות המזרח שהתקיים בנובמבר 1948 הוא ניתח את המצב באלג'יריה ותיאר אחווה יהודית ערבית עד מלחמת 1948. ולאחר מכן הוסיף:

[...] השייכים, שביקרו בבתי יהודים ועזרו להם ושמרו עליהם –

דוקא אלה, מיד עם פרוץ המלחמה בארץ, התייצבו בראש הועדות

למען ארץ ישראל הערבית. חזיון מופלא הוא, שמצוי בכל צפון אפריקה. ערבי המקום אינם מגלים התענינות מרובה במה שנעשה בארץ ישראל. להם צרות משלהם. מי שביקר באלג'יר העיר וראה את העוני – והרי זה רחוק מהעוני של קזבלנקה – יבין שיש לערבים צרות משלהם, שיש בהן להסיח את דעתם ממאורעות במקומות אחרים. ההמון הערבי נוטה לא להתעניין בארץ ישראל. גם המנהיגות הערבית – נציונליסטים קיצוניים ופחות קיצוניים – אף היא לא הייתה מעוניינת בפרשה הזאת. אולם הליגה הערבית הגיעה לשם והיא שעוררה את ההמונים והפיחה בהם קנאה ושנאה לישראל. המנהיגות המקומית הייתה מוכרחה ללכת בעקבותיהם.

כינוס נציגי היהודים יוצאי ארצות המזרח התיכון בירושלים, 18

בנובמבר 1948, עמ' 3

נציגי הליגה הערבית היו ערים גם הם לקשר זה: ב-28 בנובמבר 1947 הזהיר שגריר מצרים באו"ם, יוסף היכל פאשה: "מיליון יהודים חיים בשלום במצרים (וביתר ארצות האסלאם) ונהנים מכל זכויות האזרח. בהחלט אין הם רוצים להגר לפלשתינה. אולם אם מדינה יהודית תיווצר אף אחד לא יוכל למנוע צרות. פרעות תפרוצנה בפלשתינה, תתפשטנה על כל ארצות ערב ותובלנה אולי למלחמה בין הגזעים [...] אם יחליטו האומות המאוחדות על חלוקת פלשתינה הן תשאנה באחריות לצרות חמורות ביותר ולטבח של מספר רב של יהודים".

מלחמת העצמאות נמשכה מההכרזה באו"ם על חלוקת ארץ ישראל ב-29 בנובמבר 1947 ועד 20 ביולי 1949, כאשר נחתם הסכם שביתת הנשק עם סוריה. השלב הראשון של הלחימה נמשך מ-30 בנובמבר 1947 והסתיים ב-14 במאי 1948. בינואר 1948 הצטרף צבא ההצלה שאורגן על ידי הליגה הערבית. ב-5 במאי 1948 החל השלב השני של המלחמה שנמשך עד 10 במרס 1949. בשלב השני הצטרפו חמש מדינות ערב (מצרים, ירדן, סוריה, לבנון, עיראק). ב-24 בפברואר 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים, ב-23 במרס 1949 נחתם הסכם שביתת הנשק בין ישראל לבין לבנון, ב-3 באפריל 1949 – הסכם שביתת הנשק עם ירדן וב-20 ביולי 1949 – הסכם שביתת הנשק עם סוריה. להלן ננסה להביא דוגמאות משתי ארצות: האירועים שהיו בלוב ביוני 1948 והאירועים שהיו במצרים במהלך מלחמת העצמאות.

מצרים

התנכלויות רבות ליהודי קהילת מצרים באו בעקבות הקמת מדינת ישראל. בליל הכרזה על הקמת המדינה ופלישת צבאות מדינות ערב לשטחה הריבוני של מדינת ישראל עצרה המשטרה המצרית גברים ונשים יהודים בגילאים 16-67. העצורים נכלאו בארבעה מחנות מעצר ברחבי מצרים: 'בית הסוהר לזרים' במרכז קהיר, מחנה 'האקסטפ' בהליופוליס, מחנה א-טור ומחנה באבוקיר. העצורים הוחזקו במחנות אלה עד שנה וחצי מבלי שנמסר לבני משפחותיהם היכן הם. בתום התקופה שוחררו ללא שהוגשו נגדם כתבי אישום. ב-30 במאי 1948 הודיעה הממשלה שתפקיע את רכושו של כל מצרי אם מעשיו מסכנים את ביטחון המדינה. בדרך כלל החוק כוון נגד יהודים שהואשמו באופן גורף בתמיכה בציונות. מאות חברות ובתי מסחר של יהודים הופקעו וחברות אחרות הושמו תחת פיקוח. בנוסף נאסר על יהודים להתאסף וארגונים יהודיים חויבו למסור את שמותיהם וכתובותיהם של חבריהם.

לאחר תבוסת הצבא המצרי במלחמת השחרור ונסיגתו גברו ההתנכלויות ליהודים. ב-19 ביוני 1948 אירע פיצוץ ברובע היהודי קראי בקהיר. עשרות נהרגו ונפצעו. מספר הנפגעים בחודש יולי היה כ-250. לאחר הפסקה קצרה חודשו הפעולות האלימות בספטמבר 1948 ונמשכו גם באוקטובר. בעקבות הרדיפות, עזבו את מצרים רבים מיהודי מצרים.

לבנה וידאל-זמיר, שלימים תהיה יו"ר ארגון עולי מצרים, מספרת בזיכרונותיה באתר של וואק, הארגון העולמי של יהודים יוצאי מדינות ערב, את הדברים שקרו למשפחתה ולקהילה היהודית.

מאותו יום ואילך הפכו היהודים במצרים ל"שעיר לעזאזל" לא רק של תנועת 'האחים המוסלמים' והלאומנים, אלא גם של השלטונות. לראשונה החלו מאמרי מערכת בעיתונות הרשמית המצרית להעלות שאלות ביחס לנאמנותם של היהודים החיים במצרים והציעו להם להתרחק מכל פעילות ציונית. מבחינה רשמית הכריז המלך פארוק כי מרבית יהודי מצרים הם אזרחים נאמנים ואף אמצעי לא יינקט נגדם, אך סייג את דבריו בכך, שינקטו צעדים רק נגד פעילים ציונים. בכך אפשר למשטרה ולצבא לפעול נגד כל מי שהוגדר בעיניהם כציוני. במקביל הכריזה הממשלה המצרית על מצב צבאי במדינה, והכינה בכך את הרקע למעצרים של מאות מיהודי מצרים בתואנה שהיו פעילים ציוניים, אף על פי שעד לתאריך זה פעילות ציונית לא נאסרה.

(רוב החומר שלהלן על פגיעות ביהודי מצרים לקוח מאתר ווי'אק.

(<http://www.forgotten-millions.co.il/mitzrayim-.html>)

כאמור, בלילה שבין 14 ל-15 במאי 1948 פשטו כוחות משטרה בכל מצרים, בחוליות של קצין ושני שוטרים עם רובים מכודנים ועצרו יהודים בבתיהם. הרשימה כללה ציונים, קומוניסטים, נכבדי הקהילה, אנשים אמידים ויהודים ללא מעורבות פוליטית. כולם נעצרו, ללא כתב אישום וללא משפט. משך המעצר השתרע מחודשים בודדים עד שנה וחצי. העצורים נשלחו למחנות המעצר הבאים:

(1) בית הסוהר לזרים במרכז קהיר שם הושלכו כ-30 נשים בתנאים מחפירים: 30 נשים בדירה בת 3 חדרים, תריסים מוגפים במסמרים, חום מעיק, מזרונני קש ופשפשים ואוכל עם לכלוך. רק אחרי שאיימו לשבות רעב שיפרו במעט את תנאיהן. רוב העצורות היו בעלות נתינות זרה.

(2) מחנה ה'אקסטפ', 14 ק"מ מקהיר, שם נעצרו יהודים אמידים, שרכושם הוחרם, ומנהיגים של הקהילה יחד עם חברי ההגנה של 'החלוץ הצעיר', שפעלו בגלוי עד ה-15 במאי 1948 בידיעת השלטונות ובהסכמתם. באותו מחנה נעצרו גם קומוניסטים וגם חברי 'האחים המוסלמים'.

(3) מחנה 'א-טור' השוכן על חוף ים סוף בסיני. לשם היו נשלחים עצירים מסוכנים או פליליים. התנאים שם היו הקשים ביותר מבכל מחנות המעצר.

(4) מחנה המעצר ב'אבוקיר', 20 ק"מ מאלכסנדריה. במחנה זה היו 132 עצורים יהודים לא קומוניסטים, נכבדי הקהילה, אנשים אמידים, שרכושם הוחרם, חברי תנועת 'החלוץ' וכן בחורים ובחורות ללא מעורבות פוליטית. באגף אחר הוחזקו גם עצורים קומוניסטים, אך המצרים הפרידו בין הקומוניסטים היהודים לבין הקומוניסטים המוסלמים. אל המחנה הובאה קבוצה גדולה של 'האחים המוסלמים'.

גדר תיל הקיפה כל מחנה, וזקיף עם רובה מכודן עמד בכל כמה מטרים. התנאים היו קשים בתחילה, אולם בהדרגה התארגנו העצירים ושיפרו את מעצמם בכוחות עצמם. כך למשל, במחנה המעצר 'אבוקיר', לא היו שירותים. אחד העצירים רתם את כולם לבניית שירותים עם בור ספיגה, וכך יכלו להמשיך

לתפקד כבני אדם. השלטונות הונו את משפחות העצורים כשאמרו להן שהעצורים, ילדיהם או בעליהם, נלקחים לתחקור קצר ומיד ישובו. לא די בכך שלא החזירו מיד, אלא שהעלימו מהם את מקום כלאם.

ב-30 במאי 1948 הודיעה הממשלה כי תפקיע את רכושו של כל מצרי אשר מעשיו מסכנים את ביטחון המדינה, בין אם הוא מתגורר במצרים או עזב אותה. בדרך כלל החוק כוון נגד יהודים, שהואשמו באופן גורף בתמיכה בציונות. מאות חברות ובתי מסחר של יהודים הופקעו וחברות אחרות הושמו תחת פיקוח. נאסר על יהודים להתאסף וארגונים יהודיים חויבו למסור את שמותיהם וכתובותיהם של חבריהם. חלק מן היהודים אולצו להכריז שהם רוצים לשוב למדינות המוצא שלהם. יהודים בעלי נתינות זרה אולצו לעזוב בתוך 48 שעות את מצרים.

30 משפחות שהתגוררו ברדיוס של ק"מ מארמונו של המלך פארוק אולצו לפנות את בתיהם ולמכרם תוך 48 שעות. ב-20 ביוני 1948 הוטלו פצצות על הרובע הקראי בקהיר. 22 יהודים נהרגו ו-41 נפצעו. ארבעה ימים לאחר מכן התפוצצה פצצה בבתי ה"כל בו" סיקורל. 500 בתי עסק ניזוקו וכמה בני אדם נהרגו ונפצעו. בחודשים הללו של המלחמה בין מצרים לישראל אולצו היהודים לתרום בכפייה כספים לקרן החיילים שלחמו נגד צה"ל, אחרת יואשמו בבגידה. יהודי קהיר תרמו \$160.000 ויהודי אלכסנדריה – \$80.000. עם סיום מלחמה העצמאות והסכם שביתת הנשק הוקלו מעט ההגבלות וההחרמות ומקצת מהרכוש אף הוחזר. מאוגוסט עד נובמבר 1949 ברחו או אולצו לעזוב כ-20,000 יהודים. וזו עדותו של בוארו זילבר :

נבואתי הרעה התגשמה. הראשונים ששלמו את מחיר הכרזת המדינה היו הצעירים היהודים, ששמותיהם היו ביד הבולשת, פרי מעקב של פרק זמן ארוך לפני הכרזת המדינה. אולם לא רק צעירים, ששמותיהם היו בידי הבולשת נעצרו, גם צעירים רבים, שכלל לא היו ציונים נעצרו באותו היום והושלכו למחנה מעצר. נתמזל מזלי ופסחו עלי. ידעתי, שזו רק שאלה של זמן, שגם אני איעצר והחלטתי שאני חייב לברוח. הייתי בן 24 וחברתי בת 22. נישאנו במהירות והחלטנו לברוח. ההזדמנות הגיעה במהרה. 80 ילדים, שהוריהם בקשו להבריחם בטרם תשים המשטרה את ידה עליהם, התארגנו לברוח. אף מבוגר לא הצטרף אליהם. צרפו אותנו, כמבוגרים היחידים באונייה, לשמור על כל 80 הילדים. היה זה אחד מן האתגרים היותר קשים שהתמודדנו, אני ואשתי הטריה אסתר, לשמור על

ילדים, שלראשונה בחייהם עזבו את הוריהם, הלכו למקום לא מוכר וידוע. והכול בתנאים קשים של סודיות. מעולם לא הדרכתני ולא השגחתי על ילדים קודם לכן, לפתע הפכנו למפקדים ולתחליף מידי להוריהם. לא יודע מהיכן שאבנו את כוחותינו, אבל עמדנו במשימה בהצלחה, והגענו בשלום לנמל מארסיי בצרפת. התקבלנו בתשואות ע"י אנשים שעמדו על הרציף. בעקבות הצלחתי, נתבקשתי ע"י שליחים מהסוכנות להמשיך לעבוד עם נוער בצרפת, אבל לא רציתי להחמיץ את האפשרות, שבני הראשון ייולד בישראל.

(אתר ווי'אק : http://www.forgotten-million.co.il/eduyot/mitzrayim/buaro_zilber.html)

על החיים המכונה ה'אקסטפ' מספר ישראל נלסון ניסים :

במלחמת העולם השנייה פגשתי לראשונה חיילים יהודים, ששרתו בצבא הבריטי. המפגש השאיר עלי רושם עצום. הם סיפרו לנו לראשונה על השואה של היהודים באירופה (במצרים לא לימדו דבר על שואת יהודי אירופה). הם סיפרו לנו על א"י ולראשונה חשתי את ההזדהות שהייתה כול כך חסרה לי. סקרנותי הלכה וגדלה ורציתי לדעת מה קורה בא"י. הורי הציעו לי לנסוע ולבקר במקום. ארזתי מזוודה ויצאתי לראות את א"י. שהיתי שם פרק זמן מסוים ואף עבדתי שם. אולם משאמי שמעה על הפיצוץ במלון המלך דוד היא ביקשה ממני לשוב מיד, שמא יאונה לי רע. עזבתי ושבתי למצרים. מיד הוכנסתי ל"רשימה שחורה" (=אנשים שיש לעקוב אחריהם). מצאתי מצרים אחרת, עיתוני קהיר מלאו במאמרי שנאה כלפי היהודים והציונים, כמו כן קריקטורות אנטישמיות ארסיות. באישון לילה בשעה 2½ לפנות בוקר שמענו דפיקות על דלת בית הורי. ירדתי עם הכרית בידי וחצי מנומנם וראיתי שוטרים בפתח הבית הם ביקשו ממני להתלוות אליהם לכמה שעות. השעות הפכו לימים והימים הפכו לחודשים. נזרקתי למחנה Huckstep concentration. על הפספורט נכתב באדום "מנוע מלצאת את מצרים".

החיים במחנה היו קשים, אבל הקושי העיקרי היה שלא ידענו על מה ולמה נזרקנו למחנה. לא נשפטנו, אלא פשוט באופן שרירותי הוכנסנו למחנה מעצר. השוטרים מנעו מאיתנו כל קשר למשפחותינו. ויתרה מכך מנעו ממשפחותינו לדעת היכן אנו ומה עלה בגורלנו. נקל לשער את הכאב נוכח חוסר הוודאות הזאת. רבים השאירו משפחה ללא פרנסה. החלטנו

לעשות מעשה. שכנענו את אחד השוטרים, שהיה במצב כלכלי קשה. לגשת לאחת המשפחות שלנו ולבקש מהם כסף ובגדים. בצורה כזו קוונו, שהורינו ידעו על מקום המצאנו. ואכן כך היה. לימים מישוה הלשין על השוטר. חבריו השוטרים העמידו אותו במרכז המחנה קשרו אותו ברגליו וידיו והכו אותו עד זוב דם. ב-30 במאי 1949 אחרי שנה במעצר שוחררתי כמו כל האחרים. רזיתי 13 ק"ג במשך התקופה הזו.

החלטתי לברוח ממצרים בכל מחיר. מאחר שאני ב"רשימה השחורה" הם לא ירפו ממני. וכל פעם יעצרו אותי בתואנה אחרת. אחד היהודים עזר לי מאוד והבריח אותי באוניה למרסיי, נשארתי בפאריס עד דצמבר 1950 ואז עליתי באוניה 'נגבה' לישראל. שם נפגשתי עם משפחתי, שהגיעה לפני ומשם הועברתי למחנה פליטים בפרדס חנה.

(אתר וז"אק : http://www.forgotten-million.co.il/eduyot/mitzrayim/nissim_yisrael.html)

אם נסכם את היסודות העיקריים שהופיעו בעדויות של יהודים ממצרים אפשר להצביע על כמה נקודות: הראשונה, הפער בין תחושת הביטחון והמצב הכלכלי האישי הטוב של היהודים לפני הכרזת האו"ם והמצב לאחר הכרזת האו"ם והתגברות ההתקפות על היהודים בעיתונות ובציבוריות היהודית. האווירה הפכה לעכורה במיוחד. השנייה, במהלך המלחמה נעצרו יהודים רבים והושמו במחנות בתנאים קשים למדי. קיומם של מחנות מעצר ליהודים לאחר השואה והתנאים במחנות האלה היקשו מאוד על מצבם של היהודים. השלישית, הפקעות והחרמות של רכוש היהודים מה שהפך אותם בן לילה מאנשים מבוססים לאנשים חסרי כל. הרביעית, הפגיעה בהתארגנות הקהילתית ובעיקר בתנועה הציונית שהוצאה אל מחוץ לחוק. החמישית, פגיעות קשות ברכוש היהודים. כך למשל לאחר שפצצה התפוצצה בבית הכלבו היהודי סיקורל בקהיר היו ארועי ביזה ושוד של חנויות יהודיות רבות. אירועים קשים אלה הסתיימו בכמאה הרוגים, בפעם הראשונה בהיסטוריה של יהודי מצרים מתחילת המאה העשרים. השישית היא ההפגזות שהופגזו רובעים שבהם גרו יהודים. ולבסוף, העלייה או הבריחה של יהודים רבים ממצרים לאור ההתפתחויות הקשות האלה.

לוב

במלחמת העולם השנייה עברה הקהילה היהודית סבל רב הן מהמהלכים הצבאיים של המלחמה והן מיחסם של האיטלקים במלחמה. החרמות רכוש, פגיעות ביהודים והגלייתם של יהודי קירנאקה למחנות, בעיקר לג'אדו, היו שיאם של אירועים אלה. בנובמבר 1945, תחת הכיבוש הצבאי, היה פוגרום ביהודי לוב. 132 מיהודי לוב נרצחו על ידי המון ערבי מוסת. זיכרון הפוגרום הזה היה קשה מאוד. יחד עם זה נעשה ניסיון על ידי הבריטים לרכך את עוצמת המכה במפגש בין ראשי הקהילה היהודית לבין נכבדים ערבים. להלן נביא קטעים מן הדברים שאמרו נציגי היהודים ונציגי המוסלמים במפגש. קטעים אלה משקפים במקצת את מהות היחסים קודם לפוגרום ולאחריו.

דו"ח הפגישה בין הנכבדים הערבים והיהודים

בשעות אחרי הצהריים של יום שלישי 27 בנובמבר 1945 התקיימה באולם המנהל הצבאי הבריטי ישיבה ראשונה בין נכבדי הקהילות היהודית והערבית בהשתתפות המנהלן הראשי, הבריגדיר בלקליי. מטרת הישיבה היא לסלק כל אי-הבנה העלולה להתגלע בין שתי העדות ולגבש ולהביא לידי ביצוע – בסיוע הרשויות – את כל האמצעים הנחוצים להחזרת הדו-קיום בידידות בין היהודים לערבים בטרופוליטניה ולהחזרת האמון ההדדי לטובת הארץ [...]

שייח' מוחמד בורחיס, פנה אל הנוכחים בנאום הבא: "רבותי הנכבדים, הוד-מעלת המושל האהוב שלנו הזמין אותנו לכאן כדי שנסלק את אי-ההבנות שנוצרו בין שתי העדות וכדי לחדש את היחסים הלבביים והידידותיים שקשרו אותנו זה מאות שנים. כדי להגיע למטרה זו עלינו ראשית כל לשכוח את המאורעות המעציבים שאין להם תקדימים בתולדות לוב, מאורעות שהם בעינינו פשעים רגילים, שביצעו אותם נערים ואנשים שאינם מודעים לחומרת פשעיהם. כל החכמים ובעלי הדעות הנכונות של שני הצדדים מגנים באופן הנמרץ ביותר מעשים אלו ואינם חפצים אלא בשלום ובשלום. על כן עלינו להדק את קשרי הידידות בינינו ולפעול במגובש למען טובת הארץ והאוכלוסייה; כולנו מלאי אמון ברצון ממשלת ה"מ הבריטית להחזיר את הסדר ואת השלום על פנים. אני מסיים את דברי בבקשה לכל-יכול שיחזק את הקשרים הקיימים בינינו וינחה אותנו בדרך השלום".

בשם העדה היהודית ענה קומנדאטור חלפאלה נחום: הלה אמר ראשית כל שתפקיד הוועד המעורב אינו להעלות טרוניות או לחקור על העבר, כי כל מה ששיך לעבר הופקד עתה בידי המערכת המשפטית, שתסלול לעצמה את דרכה ללא כל צורך בהשפעה מצדנו; אחרי כן הבהיר שתפקיד הוועד הוא לכונן מחדש את האמון ההדדי בין הקהילות היהודית והערבית, אגב חיזוק היסודות לדו-קיום בשלום ובכבוד לתועלת שתי העדות והארץ. קומנדאטור נחום הדגיש שרצה להודות בשם כל הקהילה היהודית לכל בני העדות החיות בארץ – ערבים, איטלקים, בני מאלטה ויוונים – שבימים העצובים של המהומות הושיטו סיוע והכנסת אורחים למשפחות יהודיות רבות, וכן הודה להוד-מעלת הקאדי ולהוד אושרו המופתי על אשר עשו וכתבו בימים האחרונים.

(ר' דה-פליצ'ה, **יהודים בארץ ערבית, יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970)**, תל-אביב 1980, עמ' 225-226)

נראה היה כי הדברים של ראשי הקהילות היו אמורים להרגיע את האווירה. אלא שלא כך היה. גורמים רבים חברו להמשך הסתת האווירה נגד היהודים: לוב הייתה תחת שלטון צבאי בריטי זמני שכל מטרתו הייתה להעביר בשקט ובמהירות את השלטון לגורם מוסמך. היה זה שלטון צבאי רופף שלא היו לו אינטרסים שלטוניים ממשיים במדינה. עניינה של לוב הועמד לפני ארגון האו"ם, שאך נוסד, כדי לקבל החלטה בעניין עתידה של לוב. האו"ם הקים ועדה בינלאומית שדנה בנושא חודשים ארוכים. המתח בלוב הלך וגאה וקבוצות לאומיות שונות נאבקו על ההשפעה במדינה כדי לשכנע את ועדת האו"ם לתת להם את השליטה במדינה. ולבסוף, לא ניתן לשכוח את השפעתו של הסכסוך הערבי יהודי בארץ ישראל על היחסים בין היהודים לבין המוסלמים בלוב, כמו גם בארצות אחרות. גם בהיבט זה ניכר היה המתח בשל עבודת ועדה של האו"ם, היא ועדת אונסקו"פ, שהחליטה להמליץ לעצרת האו"ם לקבל את ההחלטה על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות יהודית וערבית.

הקהילה היהודית לא שקטה גם היא על שמריה. מצד אחד היה ניסיון לשקם את החיים היהודים לאחר המלחמה בעיקר בתחום הכלכלי והקהילתי. מצד אחר, התנועה הציונית חיזקה את פעילותה בלוב באמצעות פעילותם של שליחים שהגיעו מארץ ישראל, לרבות שליחים של ארגון ההגנה.

אחר הכרזת מדינת ישראל נעשתה האווירה בלוב מתוחה במיוחד לאחר שמעל 2,000 מתנדבים ערבים מתוניסיה חצו את הגבול של לוב בדרכם למלחמה בארץ ישראל לצדם של הצבאות הערבים. חלק מהמתנדבים נעצרו בלוב במחנות שונים על ידי הבריטים ולא ניתן להם להגיע למלחמה אך השפעתם על האווירה במקום הייתה גדולה ומשמעותית הן בשל תחושת האכזבה שלהם והן בשל הניסיון של ערביי לוב לחקות את פעולת המתנדבים מתוניסיה. חלק אחר של המתנדבים הוסע מטריפולי אל עבר הגבול המצרי כדי למנוע מהומות בעיר. פניות של הקהילה אל הממשל הצבאי העלו חרס. האווירה הלכה והתלהטה.

ב-12 ביוני 1948, חג השבועות, החלו מהומות בטריפולי שהתפשטו גם לעבר הרובע היהודי. לא ברור בדיוק מה הצית את המהומות. אלא שהפעם חיכו להם חברי ההגנה הציונית שפעלה במקום וארגנה את ההגנה על הכניסה לרובע היהודי בנשק חם. התגובה היהודית הפתיעה את המוסלמים שנסוגו לעבר רובעים אחרים של העיר. מספר מוסלמים נפגעו במהלך פעילות ההגנה. הפורעים פנו למקומות אחרים ופגעו ביהודים בודדים שנתקלו בהם בדרכם. המשטרה הבריטית החלה בפעילות תקיפה יותר למניעת הישנות המקרים האלה. לאחר יום הושב הסדר על כנו. הארועים הסתיימו ב-13 הרוגים יהודים ו-3 ערבים; וב-22 יהודים ו-13 ערבים פצועים קשה.

למחרת היום, ב-14 ביוני, ביקר המופתי של טריפולי ברובע היהודי ואמר דברים ברורים ביותר: "אנו, הנאספים כאן, מגנים בכל תוקף את המעשים האמורים. [...] להבא לא ננקוט עמדת צופים מול האספסוף שפעמים אחדות כבר העכיר את שמה הטוב של הארץ, אלא נעשה כל מאמץ בשיתוף עם הרשויות ונמסור להם על כל ניסיון, העלול להעשות, להפריע את הסדר הציבורי ואת שלום האוכלוסייה" (ר' דה-פליצ'ה, **יהודים בארץ ערבית, יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970)**, תל-אביב 1980, עמ' 247).

אלא שעל אף דברים אלה נמשכו הפגיעות גם בעיירות אחרות ברחבי לוב.

להלן מספר עדויות של יהודים על אירועי יוני 1948 בטריפולי. מספר יוסף

אדיב:

בשנת 1948 שבו ופרצו פרעות קשות נגד היהודים. בעירנו הם לא הגיעו לכלל פגיעות בנפש, אלא בעיקר התבטאו בביזה. ראש הקהילה עזרא בוארון דאג מבעוד מועד לשחד את כל הצעירים הלובים, שהיו בדרכם למלחמה ב"פלסטין" ובכך מנע טבח בקהילה.

שינוי דרסטי בקרב הצעירים היהודים התחולל בשנים 45–48 שבהן התרחשו הפוגרומים נגד היהודים וההסתה הגיעה לשיאה, בעקבות תכנית החלוקה והקמת מדינת ישראל. רוב הצעירים היהודים הרגישו שהסביבה אינה רוצה בהם ורואה בהם גורם זר. רבים מהצעירים וביניהם אני פנינו לאופציה הציונית. התחלתי בארגון התנועה. באחת הפעמים ארגנתי הצגה בשפה העברית, ואף העזתי לשיר את ההמנון ה"תקווה" ולהניף דגל ישראל. לא עמדתי על הסכנה הכרוכה במעשה זה. עוד באותו היום הזהירו ידידים מוסלמים את אבי שאני נמצא בסכנה ועליו להוציאני מהמקום במהירות המרבית. באותו יום בלילה הבריח אותי אבי מהבית ומשם הגעתי בגפי לארץ ישראל".

(אתר ווי'אק : http://www.forgotten-millions.co.il/eduyot/luv/ adive_yoseph.html)

ועדות נוספת של ג'נאח רגינה :

הפגנות פרצו בבנגזי העיר בעקבות ההכרזה באו"ם על תכנית החלוקה של א"י. שכנתי שהתגוררה בבית הסמוך לביתי הייתה בת בית אצלי והבטיחה לי תמיד שתגן עלי אם אהיה בצרה כלשהי. אך כשהזדקקתי לעזרתה התגלתה במלוא רשעותה. בנובמבר 1947 לאחר ההכרזה על תוכנית החלוקה החלה ברחוב בו התגוררתי הפגנה נגד היהודים. הייתי בהריון ובאותו יום נשארתי בבית עם שני ילדיי. המפגינים התקרבו לביתי, הצצתי דרך חרכי התריס במפגינים כשלפתע הבחנתי בחברתי הערבייה מגיחה מפתח ביתה לעבר המפגינים ומצביעה לכוון דלת ביתי ואומרת להם : "לכו לשם – זה בית של יהודים" חלק מן המפגינים עזבו את התהלכה הראשית ופנו לעבר ביתי. הגפתי במהירות את התריסים. שמעתי את הלמות האבנים הניתכות על תריסי הבית. דחפתי במהירות את ילדי מתחת למיטה ונשכבתי סמוך אליהם כדי להרגיע אותם. החבטות נמשכו עוד זמן מה, אך למזלי הסתפקו המפגינים רק בזריקת אבנים ולא פרצו לתוך הבית. למחרת משנעצרו ההפגנות פגשתי את שכנתי, היא שאלה אותי בהיתממות מדוע אני כל כך מפוחדת וחיוורת. "הרי כשבאו המפגינים בקשתי מהם להסתלק". אין לי מושג מהיכן אזרתי כוח לומר לה שהיא משקרת ואני שמעתי אותה מזמינה את

המפגינים לפגוע בביתי. היא לא חששה להודות במעשיה, "הייתי בטוחה שהערבים ניצחו את ישראל ולכן בקשתי לשמוח עם כולם", השיבה.

(אתר ווזאק. <http://www.forgotten-million.co.il/luv.html>)

ועדות אחרונה של ראובן ופורטונה סרוסי :

1948 – ביום הכרזת המדינה החלו אלפי מוסלמים מכל צפון אפריקה לנוע לכוון ישראל דרך טריפולי, כדי לעזור ל'פלסטינים' נגד ישראל. יהודי לוב הפכו "שעיר לעזאזל". ההמונים המתוסכלים וחדורי השנאה כילו את זעמם ביהודים. שוב החלו פוגרומים, אולם הפעם היינו ערוכים לקדם את הפרעות. ואכן האבידות בנפש היו מצומצמות. אחד משכני הלובים הודיע לי מראש שמהו לא טוב עומד להתרחש ולכן יעץ לי לסגור את החנות במהירות ולגשת להסתתר בבית. עשיתי כדבריו. לא עברו דקות רבות כשלפתע הבחנתי מבעד לחלון בפורעים דולקים אחרי יהודי מבוגר. הוצאתי את האקדח ויריתי באוויר כדי להרתיעם, שכני אציל הנפש שיתף פעולה אתי והשליך שולחן לעברם. הדי הירייה והשולחן המתנפץ הזעיקו את המשטרה, שהייתה בקרבת מקום. משראו שיש נשק בידנו ואנו יכולים להגן על עצמנו הם עצרו את המהומות. כל הטבח לא יכול היה להתחולל ללא הסכמה שבשתיקה מצד השלטון וזרועות החוק השונות. נרתמתי עתה ביתר שאת להבריא את היהודים שהיו מבוהלים וביקשו לצאת בכל מחיר. זמן מה לפני שעזבתי הגיעו לביתי קצין אנגלי ולובי לערוך חיפוש. משלא מצאו דבר אמר לי הקצין (שהכרתי היטב עוד מהתקופה ששיחקנו יחד כדורגל): "הדייר הלובי, שמתגורר בשכירות בבית של אביך הלשין עליך". הסתבר שהדייר לא שילם לאבי 6 חודשי דמי שכירות, ומשנדרש לשלם החליט להלשין עלי כאמצעי להימנע מתשלום השכירות. אחרי מאמץ לא קל הצלחתי גם אני ובני משפחתי לברוח".

(אתר ווזאק. <http://www.forgotten-million.co.il/luv.html>)

התוצאה של אירועי חג השבועות 1948 הייתה הגברת ההגירה של יהודים מלוב בעיקר לעבר ארץ ישראל. החלטת האו"ם מצד אחד על מועד העצמאות של לוב

ואירועי הדמים הקשים גרמו לכך שגם הקהילה וגם מדינת ישראל החליטו על מבצע לחיסול גולת יהודי לוב.

אין ספק שתקופת מלחמת העצמאות הייתה התקופה הקשה ביותר ליהודים בארצות האסלאם בעת החדשה, ובמיוחד במאה העשרים. ההלם של התבוסה במלחמת העצמאות היה כה קשה שהייתה לו גם השפעה ישירה על מצב היהודים בארצות האסלאם. בין מלחמת העצמאות למלחמת ששת הימים הייתה תקופה יחסית שקטה שבה לא נפגעו יהודים בארצות האסלאם, למרות מימדי העלייה הגדולים לארץ ישראל. הפגיעה ביהודים בתקופת מלחמת ששת הימים, יחסית למספר היהודים שנשארו בארצות האסלאם, הייתה גם היא קשה. המקרה של לוב הוא, שוב, הקשה ביותר מבין כל ארצות האסלאם. לפגיעות האלה ביהודים בתקופת מלחמת העצמאות הייתה השפעה מכרעת על החלטה של יהודים לעזוב את הארצות ולחפש להם מקום בארץ ישראל. תפקידה ההיסטורי של הציונות ומדינת ישראל היה לכוון את גל הבריחה, ההגירה עד כמה שאפשר לארץ ישראל.

להלן נציג בקצרה את שלושת דפוסי העלייה של יהודי ארצות האסלאם למדינת ישראל: חיסול גלויות, העלייה המבוקרת והעלייה החשאית. נדגיש כי דפוסים אלה משקפים את גורמי המשיכה של היהודים אל ארץ ישראל ואת הדאגה של מדינת ישראל לגורלם של היהודים בארצות אלה. יתרה מכך, דפוסים אלה הושפעו גם ממצבה של מדינת ישראל בשנים הראשונות להקמת המדינה.

ג. חיסול גלויות

"חיסול גלויות" משמעו כי מדינת ישראל הגיעה להכרה, שקיבוצי היהודים בארצות האסלאם, או חלק מהם, שרויים בסכנה קיומית, וכי על מדינת ישראל לעשות כל שביכולתה להוציאם משם במהירות. המונח שננקט לשם כך היה שונה מן המונח **קיבוץ גלויות** שעניינו העלאת כל היהודים מכל הארצות. בחירת השם 'חיסול גלויות' היא בבואה של ההתלהבות מהקמת המדינה והגשמת החזון המדיני של הציונות. החלטה על חיסול גלויות נבעה בעיקרה משיקול ביטחוני-מדיני, כלומר הערכת סבירות גבוהה כי בתוך זמן קצר יורע מצבם של היהודים בארץ מסוימת אם מדינת ישראל לא תירתם מיד להעלאתם. שלוש הארצות שנכללו בקטגוריה זו היו: לוב, עיראק ותימן.

בשנת 1948 הייתה לוב תחת כיבוש צבאי בריטי (מאז 1943) ובמקביל עדיין הייתה נתונה להשפעה איטלקית חזקה. לוב עמדה לקבל את עצמאותה בשנת 1950. עד ינואר 1949 התנהלה העלייה מלוב באופן בלתי לגלי. בשלהי ינואר הודיע סגן שר החוץ הבריטי כי בריטניה אינה מתנגדת עוד להגירה של יהודים מלוב בתנאי שווותו על נתינותם הלובית ויקבלו נתינות אחרת. הידיעה התקבלה בהתרגשות רבה בקהילה היהודית והחלה מכירת הרכוש היהודי. ביוני 1949 ביקר בלוב יצחק רפאל, אז ראש מחלקת העלייה, והתקבל בחמימות על ידי בני הקהילה היהודית. חשיבות ביקורו הייתה בהחלטה על תיאום העבודה בין כל הגורמים המטפלים בנושא במגמה להעלות במהירות את כל יהודי לוב. ברוך דובדבני, נציג מחלקת העלייה בלוב, טיפל בארגון העלייה. עוד פעלו בלוב ארגונים יהודיים כמו: הג'וינט, שסייע בתחום הכלכלי; אוז"ע (OSE), ארגון הבריאות היהודי, שסייע להחלמה ראשונית של יהודים אשר סבלו ממחלות מידבקות, והקונגרס היהודי העולמי, שטיפל בצד המדיני. עלייה זו סווגה כדחופה, אך לא נשקפה ליהודי לוב סכנה מידית, משתי סיבות: האחת, הנוכחות הבריטית בלוב והסכמתה לעלייה, והעובדה האחרת, שלוב עמדה לקבל את עצמאותה, והתפרצויות אלימות כלפי היהודים – דוגמת אלה שאירעו בנובמבר 1945 וביוני 1948 – היו מעכבות את התהליך ואולי אף מונעות את השלמתו. אניות ישראליות עגנו בנמל טריפולי והעלו את היהודים ללא כל הפרעות מצד המוסלמים. העלאת היהודים החלה באפריל 1949. אף שהייתה זו פעולה של חיסול גלויות, שחייבה פעולה מהירה, עברו היהודים בדיקות רפואיות מקיפות. חולי שחפת קשים הועברו לטיפול באיטליה, ואחרים החלימו במקום עד שהגיע תורם לעלייה. בסיוע הג'וינט הוחל בריכוז יהודי הכפרים ויהודי קירנאיקה בטרפולי. בתום תהליך העלייה נשארו בלוב כ-3,700 יהודים, רובם בטרפולי ו-500 מהם בבנגזי.

העלייה מתימן לארץ ישראל הייתה אסורה בתכלית. למיטב ידיעתנו מצד אחד לא הייתה מדינה שהערימה קשיים על עליית יהודים ממנה לארץ ישראל כמו בתימן. ומצד שני לא הייתה שום מדינה שיהודים השתדלו כל כך לעלות ממנה לארץ ישראל. בתקופה שקדמה לעלייה הגדולה עלו מתימן לארץ ישראל יהודים במספר גדול יותר מכל ארץ מוסלמית אחרת, וזאת חרף האיסורים הרבים, הקשיים והמרחק מארץ ישראל.

הגירת יהודים מתימן החלה במספרים משמעותיים עוד קודם הקמת המדינה. לאחר רצח ראש המדינה בתימן, האימאם יחיא, בשנת 1948, התגברה

מגמת הבריחה של יהודים מתימן לישראל. רובם הגיעו לעדן, ומשם הוטסו לישראל. התנאים לעלייתם היו שונים מאלה של עליית יהודי לוב. מלוב ניתן היה להביא את היהודים באניות, ואילו מתימן לא ניתן היה אלא להטיסם. לכן נקראה העלייה התימנית "על כנפי נשרים" (ולא "מרבד הקסמים" כפי שטועים לעתים קרובות). חוויית הטיסה אינה משקפת את מלוא התלאות שעברו יהודים אלה. מרביתם נאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם ולצאת בדרכים-לא-דרכים לעבר עדן, שמשם ניתן היה להטיסם ארצה. האפופיאה הגדולה של עלייה זו הייתה דווקא השלב שלפני הגעתם למטוסים. יהודים אלה הגיעו בדרך כלל למחנה גדול, מחנה 'גאולה' (חאשד בשמו הערבי), לאחר המתנה קצרה שם הועברו למטוסים שהביאום ארצה.

תהליך המודרניזציה של יהודי עיראק היה שונה מזה של היהודים בארצות אסלאם אחרות. קבוצה מסוימת של יהודים ביקשה להתערות, במידת האפשר, בתרבות ובחברה העיראקית. לכך קרא החוקר ניסים קזז "האוריינטציה העיראקית של יהודי עיראק". ההתפרצות האלימה שאירעה ביוני 1941, והידועה בשם ה'פרהוד', שינתה את כיוון ההתפתחות של יהדות עיראק. משנה זו ועד 1949 פעלה בעיראק מחתרת יהודית, שבין היתר עסקה בעלייה בלתי-ליגלית. עד הקמת מדינת ישראל עלו מעיראק באופן בלתי לגלי מעל 3,500 יהודים. המוסד לעלייה ב' סייע רבות ליהודי עיראק, אך בעיקרה נישאה פעולה זו על כתפי הנוער היהודי העיראקי.

לאחר הקמת מדינת ישראל החלו שלטונות עיראק ללחוץ על היהודים. כידוע השתתפה עיראק במלחמת העצמאות נגד מדינת ישראל והסכסוך הערבי-ישראלי השפיע על מערכת היחסים שבין יהודי עיראק לבין השלטונות. הציונות הוגדרה כפשע ונאסרו כל ביטוייה, לרבות יציאת יהודים מעיראק. כמו כן פוטרו יהודים ממשורותיהם ועסקיהם הכלכליים נפגעו. לשיא הגיע לחץ השלטונות בהוצאה להורג של שפיק עדס, יהודי עשיר מאוד, בספטמבר 1948, בהאשמה על מכירת ציוד צבאי לישראל. הייתה זו פעולת ראויה של השלטונות, שכן עדס היה רחוק מענייני ציונות. שנה לאחר מכן נעצרו עשרות מחברי המחתרת בעיראק ועונו קשות. בתקופה זו נמשכה היציאה מעיראק בעיקר דרך איראן, ששימשה ארץ מעבר לעולים לארץ. ההערכה היא שכ-4,000 יהודים מעיראק עלו בדרך זו. במרס 1950 פרסם הפרלמנט העיראקי את 'חוק הוויתור על הניתנות', שמשמעו היה כי ממשלת עיראק התירה ליהודיה לעזוב את המדינה תוך הצהרת ויתור על נתינותם העיראקית. חוק זה לווה בחוק על "פיקוח וניהול נכסי

היהודים שנשללה מהם אזרחות עיראקית", שמשמעו הקפאת כל הנכסים של היהודים שעזבו את עיראק. חוקים אלה פגעו קשה ביהודי עיראק. עד ספטמבר 1951 עלו רוב יהודי עיראק למדינת ישראל. בחודשים מסוימים הגיעו ממדי העלייה לכדי 20,000 יהודים ומעלה.

לסיכום דפוס פעולה זה נציג בטבלה שלהלן את נתוני העלייה מארצות אלו בהשוואה לנתוני העלייה משאר התפוצות. המסקנה היא שמבצע 'חיסול גלויות' הקיף כשני שלישים מכלל העלייה מארצות האסלאם בתקופה הנידונה.

העלייה מארצות של חיסול גלויות

1951-1948	1951	1950	15.5.1948- 31.12.1949	
120,828	88,161	31,627	1,724	עיראק
25,747	6,534	8,818	15,130	לוב
45,288	588	9,203	35,408	תימן

ד. העלייה המבוקרת

ממדי העלייה הגדולה למדינת ישראל חייבו היערכות של המוסדות הקולטים. ההנחה הייתה שמערכות הקליטה יקראו אם תימשך העלייה בממדים המוניים. הנחה זו הצריכה כמסקנה צמצום ובקרה של העלייה ואולם ביצוע מסקנה זו היה בעייתי מבחינה מוסרית, ולהלכה הוא סתר את מדיניות השערים הפתוחים לעלייה חופשית של כל יהודי למדינת ישראל.

בארצות צפון-אפריקה, בעיקר במרוקו ובתוניסיה, באיראן ובתורכיה לא נשקפה ליהודים סכנת קיום. לכן התבצע תהליך העלייה בהדרגתיות. לאחר גל העלייה הגדול, שהגיע עם קום המדינה, נקבעו עקרונות לארגון העלייה. בשלב הראשון, בחירת מועמדים לעלייה והכשרתם כבר בגולה. משמעות הדבר הייתה, כי המדינה העדיפה להביא ארצה על חשבונה בראש ובראשונה את אלה שנחשבו בעיניה כשירים לעבודה, ולא יהיו נטל כלכלי על המדינה, שעסוקה ממילא בקליטת עולים מארצות רבות. זה היה הרקע למושג ה'סלקציה'. השלב השני היה 'חיסול הכפרים'. בהתאם לתפיסה כי יש להתכונן למצב שבו עלולה להתעורר סכנה לקיום היהודים. הוחל בתהליך של ריכוז יהודי הכפרים במרכזים עירוניים. מבצע זה היה כרוך בעגמות נפש רבות ובהוצאות כבדות. קשה לאמוד את הצלחת המבצע, שהתנהל בעיקר בדרום תוניסיה ובמרוקו. כך למשל, בשנת 1961, כאשר החל 'מבצע יכין' להעלאת יהודי מרוקו, נשארו עדיין

אלפי יהודים בכפרים. בשלב השלישי ניתן טיפול בריאותי ליהודי המקום, במגמה לרפא את החולים לקראת עלייתם ארצה. במסגרת הכנות אלו העניקו תשומת לב מיוחדת לבריאותם של העולים. בחלק מן הארצות סבלו היהודים ממחלות קשות ומידבקות. החלמתם הייתה תנאי לעלייתם ארצה. לשם כך הוקמו מחנות מיוחדים לטיפול ביהודים. במרוקו היו אלה מחנות 'אליהו' ו'קדימה', שבהם רוכזו היהודים המוכנים לעלות. לאחר הטיפול הרפואי הועברו היהודים למחנות המעבר במרסיי שבדרום צרפת, ומשם לישראל. היה זה תהליך ארוך ומייגע.

העלייה המבוקרת (1952-1956)

1956	1955	1954	1953	1952	
36,301	24,994	8,171	2,996	5,031	מרוקו
6,545	6,104	2,651	606	2,548	תוניסיה
652	128	505	1,096	4,856	איראן
1,285	208	106	220	271	תורכיה
47,417	33,691	15,534	7,750	16,561	סך הכול
54,925	36,303	17,471	10,347	23,375	כל הארצות

במגילת העצמאות נכתב: "מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקליבוץ גלויות". הצהרה זו היא היסוד שעליו הושתתו האידאולוגיה הציונית וחזון שיבת העם למולדתו. הסלקציה בעלייה משמעה שלא כל העולים יכולים היו לעלות לארץ באופן חופשי, וזה בניגוד להכרזה במגילת העצמאות ובניגוד לרעיון הציוני ולמסד שעליו כוננה מדינת ישראל! לסלקציה היו שני היבטים, רעיוני ומעשי. אשר להיבט הרעיוני היו כמה וכמה טעמים להחלטה על הסלקציה: סדרי העדיפויות בקביעת ממדי העלייה לארץ בתקופת מלחמת העצמאות ולאחריה, הלחצים הכלכליים הפוליטיים והחברתיים בארצות המוצא, גודלן של הקהילות היהודיות, ואף חששות מן "האופיי" וממצב הבריאות של היהודים בארצות אלו. יש להדגיש כי מדיניות הסלקציה הייתה בעיקרה ניסיון לקבוע סדרי עדיפויות. לגבי יהודי תימן, לוב ועיראק בשנים 1948-1951 לא הייתה כלל שאלה של סדרי עדיפויות. הלחצים בארצות אלה חייבו העלאה מיידית של כל היהודים. מנגד טענו המתנגדים לסלקציה כי היא פוגעת בזכויות האדם והאזרח, מנוגדת למסורת היהודית, מנוגדת להצהרה המפורשת של מגילת

העצמאות ולחזון היסוד של התנועה הציונית. מעל לכל ריחפה הטענה, כי מצבם של היהודים הולך ומחמיר בארצות המוצא וכי הם עומדים בפני סכנה אמיתית. הסלקציה הופעלה בעיקר בקהילות מרוקו ותוניסיה. הסוציולוג משה ליסק, דן בעבודותיו בשאלת הסלקציה כלפי יהדות ארצות האסלאם. באחד ממאמריו קבע:

נעבור כעת לעניין המיון, שחודו הקשה והנוקשה הופנה בעיקר כלפי יהדות צפון-אפריקה. היה זה מיון על בסיס כושר בריאות, על בסיס גיל ועל בסיס של מקצוע [...] הסוכנות היהודית, שעמדה בראשית שנות החמישים בפני התמוטטות מערכת השירותים הסוציאליים במחנות שבחוף-לארץ ובארץ, החליטה עוד בנובמבר 1951 על כמה וכמה עקרונות של מיון, שעיקרם: (א) 80 אחוזים מן העולים מארצות אלה (מדובר בעיקר על צפון-אפריקה) חייבים להיבחר מבין המועמדים לעליית הנוער, מבין חלוצים וגרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע עד גיל 35 ומשפחות שבהן המפרנס הוא עד גיל 35; (ב) המועמדים, פרט לבעלי מקצוע ולבעלי אמצעים לשיכון עצמי, צריכים להתחייב בכתב לעבודה חקלאית במשך שנתיים ימים; (ג) אישור לעלייה למועמדים אלה יינתן רק לאחר בדיקה רפואית יסודית, בהשגחת רופא מן הארץ; (ד) לא יותר מ- 20 אחוזים ממספר העולים הנזכרים יוכלו להיות מעל גיל 35 - אם הם נלווים למשפחות שמפרנסן הוא בעל כושר עבודה או אם הם נדרשים ונקלטים על-ידי קרובים בארץ.

(מ' ליסק, 'מדיניות העלייה בשנות החמישים', בתוך: מ' נאור, **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 14).

הנה כי כן מתברר כי הסלקציה בתקופה זו נגעה בעיקר לעולי צפון-אפריקה ולא דווקא לעולים מארצות אחרות. על תקנות אלו כתב פרופסור ליסק: מעולם בתולדות שיבת ציון של ימינו לא תוקנו תקנות דרקוניות כדוגמת אלה לגבי העלייה [...] המשמעות המידית של החלטה זו הייתה פיצול משפחות, כאשר הזקנים, הנכים והבלתי-כשירים לעבודה הושארו במרוקו, ואילו הצעירים והכשירים עלו לארץ. אגב, תהליכי המיון לא היו חד-פעמיים, כשהשלב הראשון נעשה עוד בצפון-אפריקה במחנות זמניים ובערים שונות, כגון קזבלנקה וערי החוף. שלב נוסף בתהליך המיון נערך באותם מחנות שיקומיים, בעיקר באזור מרסיי. המיון הסופי והאינטנסיבי ביותר נעשה כנראה באנייה.

(מ' ליסק, 'מדיניות העלייה בשנות החמישים', בתוך: מ' נאור, **עולים ומעברות, 1948-1952**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 14).

ה. עלייה חשאית

הדפוס השלישי של ארגון העלייה היה העלייה החשאית. דפוס זה הופעל במדינות שלא התירו יציאה חופשית של יהודים מתחומן. סוריה, לבנון ומצרים היו מדינות עימות ותושביהן היהודים היו לבני ערובה של השלטונות במאבקם עם מדינת ישראל. סיפורה של העלייה החשאית לאחר הקמת המדינה הוא מן הסיפורים שטרם סופרו, ועדיין רב הסתום על הנגלה. בניגוד לחיסול הגלויות ולעלייה המבוקרת התבצעה עלייה זו תוך שמירה על חשאיות מרבית. סיכון גבוה, תעוזה ותחכום אפיינו את העלייה החשאית. ניצחו עליה מחלקת העלייה של הסוכנות, אישים יהודים חשובים והמוסד לתפקידים מיוחדים. מסוריה ומלבנון הוברחו יהודים מעטים בלבד בגלל הקושי לחצות את הגבול עם ישראל או להעבירם למדינת גבול סמוכה. היה זה גם דינם של יהודי מצרים. שונה היה מצבם של יהודי מרוקו. הם הוברחו כמעט בכל הדרכים האפשריות: בים, באוויר וביבשה. עדיין לא ברור מה היה חלקם של השלטונות המקומיים בעלייה החשאית. יש הסבורים, כי הדבר נעשה בהסכמה שבשתיקה ותוך העלמת עין. אין הדבר פשוט כלל ועיקר, שכן מחויבותם לעולם הערבי הייתה גדולה, וכל פרסום שכזה היה עלול להזיק לעניין היהודי המקומי ולגרום לעצירת העלייה. לא פעם קיבלו שליטים מקומיים וסייענים שלמונים רבים ממדינת ישראל. לאחרים סייעה מדינת ישראל בזירה הבינלאומית ואף בפתרון בעיות מקומיות. העלמת עין זו הייתה חסויה כל השנים. סיפורה של הספינה 'אגוז' שטבעה במצולות ים בינואר 1961 חשף את הפעולה של המוסד במרוקו והביאה לתודעת הציבור בעולם.

סיכומה של תקופה

השנים שבין תום מלחמת העולם השנייה ועד מלחמת ששת הימים עיצבו את פניה של מדינת ישראל, את פניו של העולם הערבי, את מערכת היחסים בין העולם הערבי לבין מדינת ישראל ואת גורלן של הקהילות היהודיות. תהליכי תמורה עולמיים התנגשו ו/או השלימו עם תהליכים שחלו על חברות, מדינות, תנועות וארגונים. תהליכים עולמיים כמו תהליך הדא-קולוניזציה, זכות

ההגדרה העצמית והקמת מנגנונים ליישוב משברים ולקידום בעיות עולמיות קיבלו את ביטויים בהקמת מדינות חדשות גם בצפון אפריקה ובמזרח התיכון שהם במוקד דיוננו. הקמת המדינות החדשות גרמה באופן ישיר להעלאתן של דילמות באשר לאפשרות של המשך הקיום היהודי בארצות אלו, וזאת דווקא כאשר הן הגיעו לשיא פריחתן הכלכלית, הדמוגרפית, התרבותית והחברתית. בתקופה הנדונה בשלהי ההכרה כי הקיום היהודי בארצות אלו הוא כמעט בלתי אפשרי עוד.

ביבליוגרפיה נבחרת

1. י" אבידוב, **נתיבים נעלמים**, תל אביב תשט"ו.
2. א' בן חיים, "ההעפלה מצפון-אפריקה: שלוש האניות, 1947", **שרשים במזרח א** (תשמ"ו), עמ' 241-320.
3. י" אטלס, **עד עמוד התלייה, עלילות המחתרת בעיראק**, מהדורה רביעית, 1978.
4. נ' אילן, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – מצרים**, ירושלים 2008.
5. י" ארנון, "תנועת 'החלוץ' בטרופולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי, 1944-1948", **פעמים**, 44 (תש"ן), עמ' 132-157.
6. מ' בן פורת, **לבגדאד וחזרה, סיפורו של מבצע עזרה ונחמיה**, ירושלים 1996.
7. א' בנסימון, **חסאן השני ויהודי מרוקו**, תל-אביב 1993.
8. ש' ברד, 'שליחים ושליחויות לארצות המזרח', **שרשים במזרח**, א, תשמ"ו, עמ' 145-190.
9. _____, 'הפעילות הציונית במצרים 1917-1952', **שרשים במזרח**, ב, תשמ"ט, עמ' 65-133.
10. ר' דה-פליצ'ה, **יהודים בארץ ערבית, יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835-1970)**, תל-אביב 1980.
11. ד' הכהן, **עולים בסערה, העלייה הגדולה וקליטתה בישראל - 1948-1953**, ירושלים תשנ"ד.
12. ש' הלל, **רוח קדים – בשליחות מחתרית לארצות ערב**, תל אביב תשמ"ג.
13. י" הראל (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – סוריה**, ירושלים 2009.
14. ד' ליטמן, 'מבצע "מוראל"' ; משימה במרוקו (16 במאס – 24 ביולי, 1961), **שרשים במזרח**, ספר א, תשמ"ו, עמ' 365-425.
15. מ' ליסק, 'המהפכה הדמוגרפית-חברתית בשנות החמישים: קליטת העלייה הגדולה', בתוך: מ' שפירא (עורכת), **עצמאות 50 השנים הראשונות**, ירושלים 1998, עמ' 13-56.

16. מ' מ' לסקר, **ישראל והעלייה מצפון אפריקה, 1948-1970**, קריית שדה בוקר 2006.
17. ____, 'היהודים במרוקו העצמאית: מדיניות הממשל ותפקיד הארגונים היהודיים בעולם (1956-1976)', **שורשים במזרח**, ג (1991), עמ' 213-161.
18. ____, 'יהודי צרפת ומדינת ישראל: המעורבות בנושא העלייה מצפון אפריקה, 1948-1955', בתוך: בנימין פינקוס ודוריס בנסימון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1992, עמ' 341-365.
19. ____, 'מדינת ישראל ויהודי מרוקו בסבך הפוליטיקה המרוקאית: 1955-1960', **מיכאל י"ד** (1997), עמ' רמה-רפ.
20. ____, 'העלייה החשאית ממרוקו – מדיניות השלטונות כמרכיב ביחס יהודים-מוסלמים: 1956-1961', פעמים 63 (אביב 1995), עמ' 132-159.
21. א' מאיר, **התנועה הציונית ויהודי עיראק 1941-1950**, תל-אביב תשנ"ג.
22. ש' מורה וצ' יהודה (עורכים), **שנאת יהודים ופרעות בעיראק**, אור יהודה תשנ"א.
23. ח' סעדון, "'המרכיב הפלשתיני" בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם', **פעמים**, 63, אביב תשנ"ה, עמ' 86-131.
24. ____, 'בסבך נאמנויות ורצונות; יהודים, תוניסאים וצרפתים בתוניסיה 1948', **מקדם ומים**, חוב' ז, תש"ס, עמ' 137-183.
25. ____, **בגלוי ובסתר, העליות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967)**, ירושלים.
26. ____, "'ההעפלה מספקס לפני הקמת המדינה'", בתוך: א' שפירא (עורכת), **ההעפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה**, תל-אביב 1990, עמ' 334-348, 428-433.
27. ____, 'אידיאולוגיות במבחן המציאות: האצ"ל וה"הגנה" בתוניסיה בשנים 1948-1956', בתוך: ב' פינקוס וד' בן סימון (עורכים), **יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל**, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 322-340.
28. ____, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – תימן**, ירושלים 2001.

29. ____, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – עיראק**, ירושלים 2001.
30. ____, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – מרוקו**, ירושלים 2004.
31. ____, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – תוניסיה**, ירושלים 2006.
32. ____, (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאה התשע-עשרה והעשרים – לוב**, ירושלים 2007.
33. ח' סעדון וי' רפל, **במחתרת מארצות האסלאם; פרשיות העפלה והגנה**, ירושלים תשנ"ז.
34. י' צור, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות 1943-1954**, תל אביב 2001.
35. ____, 'ההעפלה ובנין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו', **הציונות מאסף** ט"ו (1990), עמ' 145-175.
36. נ' קזז, **היהודים בעיראק במאה העשרים**, ירושלים תשנ"א.